

ERDÉLYI TUDOMÁNYOS FÜZETEK

229

Bicsok Zoltán

**Torda város története
és statútuma**

Csipkés Elek kézírata 1823-ból

**AZ ERDÉLYI MÚZEUM-EGYESÜLET KIADÁSA
KOLOZSVÁR 2001**

**Megjelent
a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma
és az Illyés Közalapítvány támogatásával**

ISBN 973-99299-9-0

TARTALOM

Bevezető

I.1. „Torda nemes várossának históriája, eredete, változásai...”

I.1.1. Torda város rövid története a kezdetektől a 18. század közepéig.

I.1.2. Torda templomai

I.1.3. Városfejlődés (11–18. század)

I.2. „...Törvényes és political adminisztráltatásának rövid leírása”

I.2.1. A nemes város intézményéről

I.2.2. Bíraskodás a 17. század második felében

I.3. A szerző és kézírata

I.3.1. Csipkés Elek származásáról

I.3.2. A kéziratról

II. Torda nemes városának históriája, eredete, változásai, törvényes és politikai adminisztráltatásának rövid leírása

A felhasznált munkák jegyzéke

Bevezető

Dolgozatom tulajdonképpen bevezető egy forrásközléshez – egy olyan, mindeddig kéziratban levő munkát kívánok közzétenni, mely véleményem szerint értékes információkkal szolgálhat mindazoknak, akik Torda város története iránt érdeklődnek.

Az 1823-ból fennmaradt kézirat egyben az első kísérlet volt a város történetének megírására, ugyanakkor a szerző egy olyan, 1666-ból származó városi statútumot közöl, és elemez, mely ez idáig teljes terjedelmében nem jelent meg, és amely Torda 1665. évi nemesítése utáni időszakban a városi bíraskodás alapjául szolgált.

A bevezető tanulmányban magam is a kézirat szerkezetét kívántam követni, így az első részben Torda város történetét vázolom a 18. század végéig, a második részben a város jogi státusáról és a 17. század második felének városi bíraskodásáról ejtek néhány szót, végül a szerző életútját és magát a kéziratot próbálom röviden értékelni.

Ezúton mondok köszönetet Kiss András főlevéltárosnak és Tonk Sándor egyetemi tanárnak, akik munkám folyamán sokat segítettek.

B. Z.

I.1. „Torda nemes várossának históriája, eredete, változásai...”

I.1.1. Torda város rövid története a kezdetektől a 18. század közepéig

Torda város területére és környékére vonatkozólag a kezdeteket illetően viszonylag kevés információval rendelkezünk. Az első anyagi emlékek a kései neolitikumi Petrești kultúrába tartozó kerámiatöredékek. A várostól nyugatra elterülő Sina-hegyi dűlőben korai bronzkori kerámiatöredékeket találtak (Coțofeni kultúra). Ugyanitt került elő két csiszolt kőből készült balta és egy rézből készült egyélű fejsze-csákány. Egy másik lelőhelyen, a mai Keresztes negyed területén szintén korai bronzkorinak bizonyult egy fejsze-kalapács. Meghatározatlan helyekről kerültek elő hasonló korú kő-, réz- és bronzfejszék, bronzkori kerámiatöredékek.

Torda területén a vaskort kelta bronzcsatok, egy hallstatti bronzkard, szkíta tükör és nyílhegyek, láncok és egy kelta vaskés, illetve fazekaskorongon készült agyagedények idézik. A dák korból leginkább éremleletek¹ maradtak ránk, ezek közül a legrégebbiek Kr.e. 3. század végétől és a 2. század elejéről származó dák tetradrachmák, illetve a 2. század második felében – 1. század elején kibocsátott thasszoszi tetradrachmák. Szintén ebből a korból származik két másik dák éremkincs; fontosságuk abban áll, hogy kiegészítve az agyagedényleleteket (két dák csésze)² bizonyítékkul szolgálnak arra, hogy a római kori vicus a dák település közelében, vagy éppen annak területén feküdt. Kr.e. 1. és Kr.u. 1. századból már több éremlelettel van dolgunk: 13 római, köztársaságkori dénár; 1 dyrrhachiumi dénár, 1 apolloniai drachma és 46 császárkori érme a cserekereskedelem és a pénzforgalom megnövekedését bizonyítja.

106 után Potaissa dák-római település lett; földrajzi helyzetének köszönhetően – egyrészt Dacia legfontosabb útvonalán feküdt, mely út Diernát és Porolissumot kötötte össze, másrészt termékeny határral, erdőkkel, kő- és sóbányákkal rendelkezett – csakhamar fejlődésnek indult.

Egyelőre mint vicus tűnik fel 108-ban, Napoca társaságában az ajtonyi kilométerkőn. E kilométerkő tanúsága szerint a két vicus között ekkor már készen áll az út, és azt a cohors I. Flavia Ulpia Hispanorum segélycsapat építette. A kilométerkő Mommsen-féle olvasata eloszlatja a kételyeket: a mai Kolozsvár területén Napoca feküdt (és nem Potaissa), Torda területén pedig Potaissa (és nem Salinae).

A múlt században néhányan, köztük Mommsen is úgy vélte, hogy Potaissa Napoca fennhatósága alatt állt. Azóta ez az elmélet megdőlt, mivel bebizonyosodott, hogy Hadrianusig (117–138) Napoca is vicus volt, hasonló jogállással rendelkezett mint Potaissa. Még nem világos, hogy ebben a kezdeti periódusban a város kinek az alárendeltségébe tartozott, az viszont biztos, hogy 168-tól az V. Macedonica légiónak megjelenésétől a városi rang megszerzéséig (3. század eleje) a légiónak volt alárendelve.

¹ Winkler 1978. 56.

² Uo. 56.

Szép számmal találtak a város területén Marcus Aurelius (161–180) előtti császárkori pénzeket,³ majdnem 200 érmét Vespasianus (69–79), Domitianus (81–96), Nerva (96–98), Traianus (98–117), Hadrianus (117–138) és Antonius Pius (138–161) uralkodása idejéből. Csak Traianus korából 47 érme ismeretes. A markomann háborúig (160–170-es évek) a kisebb cserékhez használt bronzérmék vannak túlsúlyban.

Téglás István a századelőn közzétett tanulmányában korai rómainak vélte azt a 67 sírt, amelyeket 1906–1909 között tártak fel a Tündérhegy különböző pontjain. Ezek közös jellemzője, hogy a halottak koporsó nélkül és igen szegényes melléklettel – rézpénzek, bronz karperecek és – gyűrűk, cserépkorsók – vannak eltemetve.

Mivel közvetlen információkkal nem rendelkezünk, csak feltételezni tudjuk, hogy a légio bejöveteléig (168) eltelt hat évtizedet a lassú fejlődés jellemezte. A markomann háború valószínűleg Potaissát is sújtották, Ulpia Traiana Sarmizegetusához hasonlóan.

A Legio V. Macedonicának a moesiai Troesmisből való áttelepítése Potaissára nagy fontosságú esemény a település történetében. Egyik következménye a népesség hirtelen megnövekedése, valóságos demográfiai robbanás, hisz a kb. 5–6000 katonát jelentős számú civil lakosság követte, akik szintén Potaissán telepedtek meg. Ez magával hozta a kézművesség és kereskedelem, valamint az urbanizáció fejlődését is. Egyre nőtt a római polgárok száma, nőtt a település hírneve, tekintélye – mindez oda vezetett, hogy Potaissa városi státust kap, és ettől kezdve fejlődésének leglátványosabb szakaszát éli, olyannyira, hogy nagyság és fontosság szerint az erdélyi Dacia harmadik városa lesz Apullum és Ulpia Traiana Sarmizegetusa után.

Ulpianus (170–223) római jogász szerint Potaissa Septimius Severustól kapott colonia rangot és ius Italicumot, mégis 7 felirat a várost mint „municipium Septimium Potaissense” említi, tehát Septimius Severus uralkodása idején a település előbb municipium lett, a colonia rangot pedig csak később kaphatta meg, vagy Septimius Severustól, ahogy Ulpianus nyomán egyes történészek vélik⁴, vagy valamelyik utódától, feltehetőleg Caracallától.⁵

Az életminőség legkézenfekvőbb fokmérője az anyagi kultúra, amelyben igen fontos szerep jut az építészetnek. A város területéről előkerült építészeti maradványok: dór és korinthoszi oszlopfők, vízvezetékek, padlófűtés-részletek, mozaik padlótöredékek, festett vakolatok, mind azt jelzik, hogy a város lakói igyekeztek a római civilizációnak megfelelő színvonalon élni. A légio, amellet, hogy katonai jellegű építkezéseket kivitelezett, közhasznú munkálatokat is végzett, így utakat, hidakat, vízvezetéseket, közfürdőket, templomokat stb. építettek. Valószínűleg a katonák építették a várost ellátó vízvezeték is. Az általuk készített téglát felhasználták középületek építéséhez is, a fölösleget pedig eladták a polgároknak. Ugyan még biztos adattal nem rendelkeznek, de a szakemberek feltételezik, hogy Potaissán is létezett amfiteátrum.

Ezidáig építészetileg a legfontosabb megvalósítás a castrum, mely 168 után épült az V. Macedonica légio székhelyeként. Huszonhárom hektáron (573x408m) feküdt, feltehetőleg Dacia provincia legnagyobb castruma volt (összehasonlításképpen néhány castrum mérete: Ulpia Traiana 22.41ha, Porolissum 6.90ha, Tibiscum 6.90ha, Drobeta 1.69ha),⁶ ugyanakkor a birodalom légios castrumai közt közepes nagyságúnak mondható. A castrum négy kapuja

³ Winkler–Hopârtean Cluj 1973. 107–111.

⁴ Tudor 1968. 214.

⁵ R.E.: XII. – *Potaissa* címszó alatt (Constantin Daicoviciu).

⁶ Bărbulescu 1987. 124.

közül az északiról és a keletiről tesznek említést a századok folyamán, valószínűbb azonban, hogy ugyanarról az északi kapuról van szó minden esetben. Előbb Pierre Lescalopier⁷ említi 1574-ben, majd Szamosközy István⁸ 1604-ben írta le az északi kaput, de már akkor annyira romos állapotban volt, hogy nem tudta azonosítani az oromzaton levő domborművet. Egy Gorgon-fejes pajzsot tartó istenségről van szó, alakjában legtöbbször Jupitert, Marsot vagy Pallast (Minervát) vélték felfedezni. Bethlen Farkas⁹ úgy tudta, hogy 1657-ben ez a kapu leomlott. Valószínűbb azonban, hogy csak részben omlott le, mivel Franciscus Fasching¹⁰ 1677-ben említi a Minerva-szobrot. Huszti,¹¹ a 18. század végén azt írja, hogy „a kapu 79 évvel ezelőtt még állt”, tetején Pallas alakjával. Csipkés¹² már úgy tudja, hogy a keleti kapuról és Isis istenről van szó, Orbán¹³ is a keleti kapu mellett foglal állást. A leginkább hitelt érdemlő álláspont a Szamosközyé és Bethlené, hisz ők még eredeti állapotában láthatták a kaput.

A castrum legfontosabb épülete a parancsnokság (principia). Téglalap alaprajzú, 0.89ha-n fekszik (121x72m),¹⁴ ezen méreteivel a birodalom legnagyobb principiái közt tartják számon. Helyiségeinek egy részében padlófűtés volt, más részüket pedig raktárként használták. Bejáratul egy monumentális, három nyílásos diadalív szolgált. Egy másik jelentős épület lehetett a III. Gordianus idején (238–244) újjáépített basilica legionis.¹⁵

A castrum területén feltárt régészeti anyag rendkívül gazdag:¹⁶ jó minőségű kerámia (pecsételt edénytöredékek, egy, a 2. század második felére datált terra sigillata-részlet, import amforák), fémtárgyak (vaseszközök, bronzmécses), üvegedény-töredékek, néhány csonttárgy. A fegyverek közül kiemelkedik egy gladius, a dísz tárgyak közül pedig a legnagyobb számban a függők fordulnak elő. A castrumban talált érmék többségét a Severus-dinasztia idején bocsátották ki, a legkésőbbi érme Valerianus (253–260) korából való antonianus.

A város területéről sok agyagedény került elő, amelyeket egyrészt pecsételéssel, másrészt domborműves technikával készítettek, ismét mások a híres terra sigillatákat utánozták. A Szőlőhegy lejtőjén került elő egy kőlelet, mely valószínűleg egy kőfaragó műhely részlete volt.¹⁷ A Tündérhegy déli lejtőjén kőmozsarakat találtak, aranyolvasztó cseréptégelyek társaságában – feltehetőleg egy aranyműves műhelye lehetett a közelben.¹⁸ Szintén a Tündérhegyen azonosítottak egy fazekasműhelyt is.

⁷ Reparh 1992. 392.

⁸ Szamosközy 1880. 277.

⁹ Bethlen 1782–1793. Ed. 2, tom. II. 509–510.

¹⁰ Orbán 1889. 40.

¹¹ Huszti 1791. 29.

¹² Csipkés 3.

¹³ Orbán 1889. 40–42.

¹⁴ Bărbulescu–Cătinaș–Hopârtean–Luca 1982. 15.

¹⁵ Bărbulescu 1982. 24.

¹⁶ Bărbulescu–Cătinaș–Hopârtean–Luca 1982. 18.

¹⁷ Téglás 1910. 355.

¹⁸ Téglás: *Romok és leletek* 30.

A kézművesség mellett a városlakók egy része mezőgazdasággal is foglalkozott, ezt nagyban elősegítette a város *ius Italicum*-státusa, ami a megtiszteltetésen túl azzal a gyakorlati haszonnal is járt, hogy a város polgárai hasonlóan az itáliai félsziget lakóihoz, mentesültek a földadó (*tributum soli*) fizetése alól. Fontos szerep juthatott a szőlőtermesztésnek is – a Sina-hegyen egy kis bortermelő komplexumot (*cella vinaria*) tártak fel.

Az előkerült szobrok, domborművek döntő többségben a görög-római mitológia alakjait ábrázolják. Ezek közül a legértékesebb művészi alkotásnak két bronzszobor számít: az egyik egy, a Kr.u. 1. század végén – 2. század elején készült Jupiter-ábrázolás, valószínűleg a Phidias-iskola által készített prototípus másolata – ezt a castrumban találták. A másik a polgári város területén került elő, ez Marsot ábrázolja.

Szép számmal találtak isten-ábrázolásokat Potaissa területén, így Vénusz, Plútó, Diána, Mercurius, Serapis, Apolló és más görög-római ábrázolásokat, rajtuk kívül a keleti vagy egyiptomi mitológia számos alakját öntötték bronzba, vésték kőbe. Nagyrészüket megsemmisült, néhány darab pedig a kolozsvári, szebeni, budapesti és bécsi múzeumokban található.

A város lakossága a fénykorban 20–25000 fő lehetett, beleértve a katonákat és azok családját is, de ez a helyzet csak a 3. századra alakult ki. A hódítás utáni telepítések nem értek el kellő eredményt, sőt a 160-as évektől az elvándorlás is elkezdődött a hosszantartó markomann háborúk, a pestisjárvány miatt pedig csak tovább csökkent a lakosság csökkenését. A benépesítést radikális intézkedésekkel kellett elősegíteni, ezt a célt szolgálta a *ius Italicum* adományozása. A ritka kedvezmény csábítóbbá kívánta tenni az áttelepedést Dacia ezen részébe. Az intézkedések kétségtelenül eredménnyel jártak, mert a lakosság szírekkel és keletiekkel gyarapodott.

A feliratok tanúsága szerint a személynevek nagy többsége (77%)¹⁹ római, ami következtetni enged a városlakók származására is. Ami a lakosság vallási megoszlását illeti, a legkülönbözőbb vallások éltek együtt Potaissán is, akárcsak a birodalom más városaiban: nagy tiszteletnek örvendtek a görög-római istenek, élen Jupiterrel, továbbá Mars, Hercules, Mercurius, Diana, Apolló, Pallas, Vénusz. A keleti vallások közül kiemelkedik a Mithras-kultusz, ugyanakkor az Ízis- és Serapis-tisztelet is jelentős volt.

Potaissa fénykora a Severus-dinasztia (193–235) idejére tehető. A 3. század negyvenes éveitől megindul a hanyatlás Dacia provinciában és a folyamat Potaissát sem kíméli: Gallienus (253–268) uralkodása alatti feléledés csak látszat, azt követően egyre hangsúlyozódik a visszafejlődés, melynek ismérvei a népesség csökkenése, a gazdasági élet, a kereskedelmi kapcsolatok beszűkülése és a ruralizáció. A 240-es években a karpbetörés miatt a castrum megrongálódhatott, ezzel magyarázható, hogy a keleti kapu közelében 1821-ben²⁰ halotti tort ábrázoló sztélé és oroszlánfejes halotti szobrok kerültek elő. Feltehetőleg ezeket a köveket újra felhasználták vagy a torony megerősítéséhez, vagy a kapu eltorlaszolásához.

III. Gordianus (238–244) uralkodása végén vagy után elkezdődik az erdélyi Dacia külső, majd belső védelmi rendszerének karpok, gótok, gepidák és vandálok általi felmorzsolása. Erre engednek következtetni az ebben az időszakban nagy számban elásott éremkincsek, többek között Tordán, Cegén, Domáldon, Lozsádon.

¹⁹ Bărbulescu 1982. 24.

²⁰ Csipkés. 2–3.

Az V. Macedonica légióra vonatkozó utolsó információk Gallienus korából (253–268) valók; 257-ben a császár a szabad dákokkal harcol, majd 258-ban és 261-ben a daciai két légió bizonyos egységeit Pannoniába csoportosítja át. Hogy az V. Macedonica légió mikor hagyja el végleg Potaissát, arról a vélemények eltérőek: egyesek úgy vélik, hogy csupán 271-ben, a XIII. Gemina légió, a segédcsoportok, a hivatalosságok és a lakosság egy része kíséretében (M. Bărbulescu)²¹ vagy már 260 táján (Tóth Endre)²².

Mivel a potaissai urbanizáció mozgatórugója a katonaság, jelesen az V. Macedonica légió volt, Daciából való kivonulásával jelentős polgári tömegek hagyták el a várost. A castrum területén kevés ép leletet találtak – ez arra vall, hogy miután elhagyta a légió, az ottmaradt polgári lakosság elhordta a használható eszközöket. Nem kizárt ugyan, hogy időlegesen akadt lakója a castrumnak – ezt látszanak alátámasztani a leletek: 1 Aurelianus, 3 II. Constantinus és egy Gratianus uralkodása alatt kibocsátott érem,²³ illetve néhány agyagedény töredék a 3–4. század fordulójáról –, de mivel a polgári lakosság nem rendelkezett kellő erővel, ezért az nem nyújthatott védelmet a vándor népek betörései ellen, sőt inkább magára vonta azok támadását.

Ha a castrumban nem is, de a közelében, a Szőlőhegy keleti oldalán és a város területén feltehetőleg huzamosabb ideig laktak, ezt bizonyítják az éremleletek.²⁴ 1906-ban egy római ház feltárásakor találtak egy Diocletianus császársága alatt (284–305) kibocsátott érmet, továbbá 23 db. 264–284 közötti, 12 db. 284–363 közötti és 26 db. 363–411 között kibocsátott érmet. Találtak továbbá 5 csatot, melyek közül 4 nemesfémből készült és a 3. század második feléből – a 4. század első feléből valók; 1 arany nyakéket, melyet analógiák alapján a 4–7. századra datálnak;²⁵ 1 ónix drágakövet, melyre keresztény motívumokat (a Jó Pásztor és Jónás mítosza) gravíroztak és amit szintén a 4. századra datálnak;²⁶ 1 aranygyűrűt Ut[ere] f[elix]– „használd boldogan” felirattal – a 250 utáni periódusból²⁷, vagy mások szerint a 4. századból,²⁸ 2 arany fülbevalót, amelyeket napocai analógiák alapján 4. századnak tartanak.²⁹

A 4. századtól a hun betörések nyomán, a régészeti leletek egyre ritkábbakká válnak; akárcsak Dacia többi városa, Potaissa is elnéptelenedik, épületei romba dőlnek; feltehetőleg csak átmenetileg telepedik meg a környéken egy-egy portyázó barbár csoport. A megváltozott viszonyokat jól érzékeltetik az éremleletek: a 375–411 közötti időszakból csupán 6 érem ismeretes.

Valamelyik nomád betörés alkalmával halt meg az a harcos, akit a parancsnoksági épület (principia) udvarán temettek el. A fülkés sír melléklete igen szegényes: mindössze egy vas- és egy bronzcsat, egy csiholó szilex-darabja, egy vaskés néhány darabja és egy ólomlapocska

²¹ Bărbulescu 1980. 166.

²² ET. 96.

²³ Winkler–Hopârtean 1973. 62, 90.

²⁴ Bărbulescu 1971. 56.

²⁵ Uo. 58.

²⁶ Bărbulescu 1980. 177.

²⁷ Uo. 176.

²⁸ Bărbulescu 1987. 58.

²⁹ Bărbulescu 1980. 176.

alkotja. A fülkés sírt – melyhez hasonlókat a Marosszentanna-kultúra területén tártak fel – 4–5. századi szarmata-alán sírnek tekintik.³⁰

A gepida jelenlétre a szakemberek sírokban talált 3, I. Leó korából (457–474) származó aransolidus³¹ alapján következtetnek, mivel a hunok csak kivételesen mellékeltek pénzt sírjaikba, a gepidákra pedig egyenesen jellemző ez. Az érméket valószínűleg a hunok kapták adóba, de juttattak belőle gepida szövetségeseiknek is. Szintén gepidákra vallanak a Tordán és a Szilágyságban talált, a 6. századra datált ovális bronzcsatok is.

Az avar uralom emlékét az 1912-ben Betegh Miklós Tordától keletre fekvő birtokán feltárt avar temető³² idézi. A lovastemetkezéses sírok melléklete szinte kizárólag vas- és bronztárgyakból áll: 1 vaszabla, 2 vashágcso, 1 vasbalta, növénymotívumos díszítésű bronzcsatok és két öntött bronzfüggő, melyeket állati figurákkal díszítettek.

A régészeti lelőhelyek elterjedéséből annyi állapítható meg, hogy az avarság a 8. század végéig ténylegesen jelen volt Erdélyben, de már csak az Erdélyi-medence nyugati vidékén, a Maros középső völgyében, és a Küküllő alsó folyása mentén, vagyis településterületük Torda, Marosújvár, Kisakna sóbányái vidékére szűkült le. Így elvesztik jelentőségüket a korábban (7. század) központi jelentőségű vidékek, mint a Balaton és a Duna határolta térség.

830 táján a Maros völgye bolgár uralom alá kerül – a megszállás zónájába került Marosújvár, Kisakna és Vízakna mellett Torda is –, a katonai hatalommal biztosított telepések feladata volt az itteni sóbányák újbóli megnyitása és kiaknázása. A 8–10. századból, a castrum területén kerültek elő agyagedény-töredékek. Ezek egy része kézzel, másrészüket fazekaskorongon készült, színük leginkább szürke, sárga, fekete, ami pedig a díszítést illeti, leginkább a fésűvel történő karcolást alkalmazták.

Valószínűleg Tordáról származik Berthold (Hrahtoldus) dux (938–947) érméje, amely már a magyarság 10. századi jelenlétére utal. A Kárpát-medencében egyedinek számító bajor pénzből következtetve erdélyi magyarok is részt vettek a nyugati hadjáratokban³³ (a Tordán talált bevagdossott peremű pénz egykor Kemény József gyűjteményében volt). Egy másik vélemény szerint azonban az érmét nem a kalandozó magyarok, hanem szász telepések hozták magukkal.³⁴

A Zsombor nemzetség vezetése alatt álló Agmánd, Kalocsa, Borsa és Mikola nemzetségekből megszervezett magyar törzsnek erdélyi megtelepülését a honfoglalás első szakaszának tekintik. A tordai vár és a tordaaknai sóbányák körül a Kalocsa nemzetség déli, Tyukod ágának ősi birtokai terültek el, melyeket a mai Detrethem, Mindszent, Egerbegy, Tóhát, Szentkirály, Szentmárton, Füged, Bányabükk, valamint az azóta eltűnt Tordalaka és Szarkad falvak területén azonosítottak.³⁵ A Kalocsa nemzetség szállásterületének központja Tordavár volt, ugyanakkor a nemzetség megmaradt birtokai közül az egyik legrégebben említett a Tordalaka nevet viselte. Valószínű, hogy a Kalocsa nemzetség egyik Szent István-kori tekintélyes tagját hívták Tordának, ő lett a nemzetségtől kisajátított terület ispánja és a vár névadója, a vár közelében egyik meghagyott magánbirtokát pedig, bizonyára lakóhelyét is, róla nevezték el.

³⁰ Bărbulescu 1987. 60. – ET. 111.

³¹ Uo. 142.

³² Horedt 1958. 94–95.

³³ ET. 202.

³⁴ Niedermaier 1977. 317–318.

³⁵ ET. 263.

Az öt nemzetség öt vár: Dés, Doboka, Gyalu, Kolozs és Torda köré csoportosult, melyek közül négyből vármegyei központ lett. Gyaluból valószínűleg azért nem, mert korán az erdélyi püspök kapta meg. Doboka, Torda, Szolnok és Kolozs megyék a 11. század elején jöttek létre, ami azt jelentette, hogy a területükön élő öt nemzetség ekkor volt kénytelen földjének kétharmadát és népének egy részét is a király közvetlen rendelkezése alá bocsátani. Természetesen Erdélybe településük ideje ennél korábbi kellett, hogy legyen.

Egy másik adat, ami Tordaakna 11. századi lakóira utal, egy I. László-kori éremkincs.³⁶ Az agyagedénybe rejtett, 48 ezüstdénárból álló lelet, két másik éremkinccsel együtt (Magyarfráta, Biharszentandrás), korukra és elrejtési helyükre nézve pontosan megegyeznek a Kapolcs vezette első kun támadás (1091) irányával. Az Ojtozi-szoroson betörő kunok Torda és Kolozsvár környékét pusztítva jutottak ki az Alföldre, ahol Bihart és környékét dúlták fel.

Nyilvánvaló, hogy e vidék gazdasági jelentősége sólelőhelyeiben állt. Már a rómaiak is működtettek sóaknákat Torda környékén, az avarok és bolgárok is hasonló okból telepedtek meg itt és valószínűleg a magyaroknak is igen fontosak lehettek az aknák. Mi több, egyes kutatók úgy vélik, hogy a magyar királyság erdélyi terjeszkedésének iránya, az első vármegyék megszervezése éppen a dési, széki, kolozsi és tordai sóbányák megszerzésére való törekvéssel van összefüggésben.

A várossal kapcsolatba hozható első írásos emlék, a garamszentbenedeki bencés monostor részére I. Géza által, 1075-ben kibocsátott adománylevele már említi a Torda környéki sókitermelést: „Ultra silvam ad castrum, quod vocatur Turda, dedi tributum salinarum in loco, qui dicitur hungarice Aranas”.³⁷

Ebben a korai időszakban Tordaakna mint bányatelep a közeli vármegyei központ, Tordavár fennhatósága alatt áll. A szakemberek véleménye még ma is megoszlik Tordavár lokalizálása kérdésében. Az 1951 és 1954-es ásatások újabb régészeti adatokkal támasztják alá azt a feltételezést, miszerint a vár Tordától Ny-DNy irányban körülbelül 15 km-re feküdt, a Várfalva melletti Várhegyen. Itt már 1912-ben 57 db. 11. századi sírt tártak fel,³⁸ melyeket I. István és I. László uralkodása közötti időszakban (1000–1095) kibocsátott érmék datálnak. A sírmellékletek zöme ékszerekből áll: fülbevalók, gyűrűk, karperecek, „S”-alakban végződő hajkarikák. Ez utóbbiak Európának egykor szlávoktól lakott területeit jellemzik, ők a maguk során a szarmatáktól vették át.³⁹ Teljesen hiányoznak a fegyverek és lószerszámok. A temető négy pontján talált szénmaradvány és égett lócsontok –, valószínűleg áldozatok emlékét őrzik. Az tény, hogy Várfalván temetővel van dolgunk, olyan temetővel, amelybe Szent István uralkodásától Szent Lászlóig rendszeresen temetkeznek, a leletek állandóan megtelepedett népre, kétségtelenül a várnépre utalnak.

Ezeket az információkat kiegészítették az 1950-es évekbeli ásatások eredményei⁴⁰. Ekkor 8 sírt tártak fel, mellékletük azonos a századelőn feltártakéval, de későbbiek azoknál, a mellékelt érméket I. László (1077–1095) és II. Béla (1131–1141) uralkodása között bocsátották ki.⁴¹ Emellett 11–12. századra datált, hullámos vonalakkal díszített agyagedény-

³⁶ Uo. 232. – Chirilă–Hopârtean 1978. 59.

³⁷ CDT. I. 4.sz.

³⁸ Jósika 1914. 121–122. – Roska 1914. 125–168.

³⁹ Uo. 125–168.

⁴⁰ Horedt 1958. 132–145.

⁴¹ Uo. 140. – Sabău 1958. 290–291.

darabok is előkerültek. A földvár töltésének szélessége egy-egy helyen elérte a 12 métert, magassága a 3–4 métert. A beépített agyagedény-törmelék alapján a várat a 11. századra datálták.⁴² A töltés mellé, néhol pedig fölé is, utólag kőfalat emeltek – ez valószínűleg valamikor a 12. század első felében történhetett,⁴³ azonban még így sem tudott ellenállni az 1241-es mongol betörésnek. Ezután már nem építik újjá, hanem 1270–1272 között V. István a kézdi székelyeknek adományozza,⁴⁴ védelmi célokra pedig ezután Torockó várát használják. A 13. század második felétől így a vármegye politikai, közigazgatási központja Torda várából a szomszédos Tordaaknára tevődik át. Egy másik nyomós érv a régészeti leletek mellett, egy 1394. évi oklevél kitétele: „Turdawar alias Warfalwa vocata”.⁴⁵

A szakemberek másik része az előbb ismertetett álláspontot elveti, mondván, hogy a városhoz tartozó sóvámot – oklevelek tanúsága szerint – az aknák közelében egy híd mellett szedték és innen a sót az Aranyoson a Maros felé úsztatták, amelyen aztán nyugati irányban szállították tovább. Így felmerült a gondolat, hogy Torda várát a városhoz közelebb eső, később Szentmiklósvárnak nevezett erősséggel kellene azonosítani.⁴⁶

Egy bizonyos, hogy a 11. században már bányásznak sót a tordai aknában és így kétségtelen, hogy már egy szerényebb település is megjelenik azok közelében. A sóbányák üzemeltetésére, ahogy Erdély-szerte máshol is, szász telepéseket hoznak Tordára. Jövetelük pontos idejét nem tudni – egyesek 1141-re⁴⁷ teszik ugyan, de ez nem bizonyított, viszont ha elfogadjuk azt az elméletet, miszerint a tordai castrum a falai közt meghúzódó szász telepésekről nyerte volna a Saxodonia, vagy Saxonia vára nevet,⁴⁸ akkor ezt az eseményt 12. század közepére, második felére tehetjük, hisz a „Saxonia vára” elnevezés első okleveles említése 1177-ből való – „ad montem, in latere Saxoniauara”.⁴⁹ Szintén ez az oklevél említi az aknákat is „viam de Akna”.

A 13. század közepéig az Ótordától keletre fekvő aknákból termelik a sót, 1241 után nyitják meg az ezektől északra levő új tordai aknákat.⁵⁰

Torda városról és a vele szorosan összefüggő sósügyekről újabb adatok csak a 13. század második felében tűnnek fel: 1272. május 1-jén kiadott oklevelével,⁵¹ V. István király a tordai sóaknát az erdélyi káptalannak adományozza. Ezt az adománylevelet megerősíti IV. László, 1276-ban,⁵² ugyanakkor a tordai aknát felmenti a vajda és a király officialisainak joghatósága alól; úgy intézkedik, hogy a sót télen-nyáron vágathatják és szárazon vagy vízen szabadon

⁴² Horedt 1958. 142. – Entz 1994. 21,23.

⁴³ Horedt 143. – Entz 1994. 21.

⁴⁴ CDTr I. 304.sz.

⁴⁵ Horedt 1958. 133. – ET. 222.

⁴⁶ Orbán 1889. 93, 97. – Iambor 1977. 308–314. – Pascu 1971. 148.

⁴⁷ Weress Sándor 1891. 5. – Jankó 1893. 44.

⁴⁸ Orbán 1889. 101–102. – Iambor 1977. 312–313. – Gheorghe 1985. 26.

⁴⁹ CDTr I. 13. sz.

⁵⁰ Niedermaier 1997. 322.

⁵¹ CDTr I. 315. sz.

⁵² Uo. 345. sz.

szállíthatják. Ezt az adományozást megerősíti ugyan III. András és Károly Róbert is, de a sóaknák a 15. század folyamán már nincsenek a káptalan tulajdonában⁵³.

Feltehetőleg az 1241-es mongol betörés, mely Tordavárat elpusztította, Tordaaknát sem kímélte; erre ugyan nincs közvetlen adat, de Rogerius leírása következtetni enged arra, hogy Torda is osztozott a többi erdélyi település sorsában. Az is csak valószínűsíthető, hogy az ún. második, 1285-ös tatárbetörés is súlyosan érintette a várost,⁵⁴ hisz a tatárok közvetlenül a szomszédságában fekvő Mikud-várt feldúlták, ott égtek a tordaaknai vendégek kiváltság-levelei is, így III. András 1291-ben megerősíti korábbi privilégiumaikat⁵⁵.

A sóvágók „szabadalom- és védlevelének” is nevezett⁵⁶ oklevél valóban igen nagy jelentőségű volt a város fejlődése szempontjából, egy sor olyan kiváltságot biztosított, melyek elengedhetetlenek voltak ahhoz, hogy a többi erdélyi város közé felzárkózzék. Az oklevél tárgyát képező kiváltságok két nagy csoportot alkotnak: gazdaságiak és jogiak.

Az előbbiek sorába tartozik a hetivásár-tartás joga, melynek a napját is megjelöli a király (péntek reggeltől szombat estig) és hangsúlyozza, hogy forum liberumot engedélyez (tehát sem a király, sem az ispán nem szedhet vámot) és ezt a jogot, a vásár feletti joghatósággal együtt átengedi a városnak.⁵⁷

Ugyancsak a gazdasági előjogok csoportjába tartozó, és az erdélyi városok esetében ritkán adományozott kivételezés a vámmentesség, mely az út- és vásárvám alól egyaránt mentesítette a tordai hospeseket⁵⁸. Szintén gazdasági jellegű kiváltság volt, hogy Szent Márton nap (november 11.) előtt nyolc napon át maguknak vághattak sót az aknában, és azzal szabadon kereskedhettek.

A másik nagy csoport a jogi kiváltságoké. A király szabad bíróválasztást engedélyez a vendégeknek, megengedi, hogy fölöttük ez a bíró, majd felsőbb fokon a tárnokmester vagy maga a király ítélkezzenek, kivonva ezáltal a vajda, a tordai ispán, illetve ezek официálisainak joghatósága alól.

Az oklevél utolsó rendelkezése a király hospeseinek adományozza Kölyköd, Udvarnoktelek és egyesek szerint Vízementtelek⁵⁹ elpusztult falukat, valamint a Tordai-hasadékon túli Királyerdeje nevű erdőt.

A bizonyos fokú önrendelkezést biztosító előjogoknak és a gazdasági fellendülést garantáló kiváltságoknak köszönhetően a középkori Torda leglátványosabb fejlődését éli a 14. század közepéig.

1297⁶⁰ és 1452 között Torda mint város (civitas) fordul elő az oklevelekben, ez igen sokat elmond a város rangjáról, fontosságáról, ugyanakkor 1288-ból⁶¹ van az első okleveles adat az

⁵³ Csánki 1913. 683.

⁵⁴ Iambor 1974. 211–223.

⁵⁵ CDTr I. 482. sz.

⁵⁶ Orbán 1989. 138.

⁵⁷ Györffy 1961. 31–32.

⁵⁸ Uo. 38.

⁵⁹ Csipkés 6. – Orbán 1889. 103.

⁶⁰ CDTr I. 561. sz. – Ub. I. 205.

⁶¹ CDTr I. 437. sz. – Orbán 1889. 171.

erdélyországi nemesek Tordán tartott gyűléséről, de ettől kezdve a város melletti Keresztesmező gyakran volt hasonló részleges és általános gyűlések, mustrák színhelye, ami szintén arra vall, hogy Torda előkelő helyet nyert az erdélyi városok sorában.

Az 1241. évi mongoldulás után megnyitott új aknák környékén jelenik meg a 13. század második felében egy új település, Torda város egyik magja, Újtorda. Ez is azt jelzi, hogy a város fejlődésnek indult, túlnőtte korábbi határait. Ezt a folyamatot felgyorsította az 1291-es adománylevél azon passzusa, melyben a mongol támadások miatt feldúlt város környékbeli királyi földeket kap, továbbá két (három) falut és ezek határait, valamint az Aranyos és a Tordai-hasadék közötti Királyerdejét. Természetesen ez azt is jelentette, hogy a környék lakossága nagy számban telepedett a városba, egyrészt a kilátásba helyezett kiváltságok miatt, másrészt egy újabb mongol támadástól félve. A telepesek és a betelepülő helyi lakosság jogi különállása már a 14. század végére megszűnt, így kialakul a volt várnépekből és a részben magyar, részben német hospesekből a városi polgárság.

A töretlen fejlődés feltehetőleg a 14. század közepéig tartott, amikor egész Európán végigsöpört a pestis, melynek következtében itt is a lakosság (és így az aknákat működtető sóvágók száma) megcsappanhatott. A század 70-es éveiben Nagy Lajos király két intézkedése éppen azt szolgálta, hogy új lendületet adjon a fejlődésnek: előbb 1375-ben elrendelte, hogy minden földesúr és város szabadon engedje Tordára költözni tartozásoktól mentes jobbágyságait, illetve polgárait,⁶² majd két évre rá, 1377-ben utasítja az erdélyi vajdát, hogy ne terhelje a „nagy szegénységre jutott” itteni királyi polgárokat és vendégeket, mint eddig tette, beszállásaival, élelmiszer-követeléseivel és nagy adózásokkal, hanem tartsa meg a város szabadságát és az okozott károkat térítse meg.⁶³ Ezek az intézkedések el is érték céljukat, hiszen ebben az időszakban kezdődnek a nagy építkezések Tordán, amidőn a három templomon kívül (lásd a Tordai templomok c. alfejezetet) valószínűleg a polgári építkezés is jelentős lehetett. Az első polgárházakról a 15. század közepén tesznek említést az oklevelek, így 1447-ben Pogány Miklós és Szindi Imre sókamarások házai kapnak adómentességet Hunyadi Jánostól⁶⁴, majd néhány évre rá, 1454-ben Ölyves Miklós fia Gergely házát említik a Szent Miklós egyház közelében⁶⁵.

A 15. század folyamán Torda néhány országos jelentőségű esemény színhelye volt. 1438 február 2-án itt ültek össze a magyar, székely és szász előkelők képviselői és újították meg ünnepélyesen az „Unio Trium Nationum”-ot, majd elkezdődött a felkelőkkel való leszámolás: a vezetőket megkínózták és kivégezték, a többi foglyot megcsonkították, megvakították. Bonfini szerint Budai Nagy Antal vezértársaiból kilencet Tordán húztak nyársba⁶⁶.

1456-ban itt tart országgyűlést Hunyadi János mielőtt Nándorfehérvár védelmére indulna, majd egy évtizeddel később Mátyás király jön a városba, hogy az erdélyi nemesek összeküvésését elfojtsa. Egy utolsó esélyt adva, a király felajánlja, hogy kegyelméért cserébe a pártütők tegyék le a hűségesküt. Egy részük, köztük a Losonczi Dezső fiai, László és Zsigmond nem él ezzel a lehetőséggel, így javaikat elkobozza.

⁶² Csánki 1913. 685.

⁶³ Uo. 685.

⁶⁴ Entz 1996. 490.

⁶⁵ Uo. 488.

⁶⁶ Szokl. III. 53–54. – Vö. Orbán 1889. 172. – Demény 1987. 178.

E század második felében egy jelentősebb kiváltságlevél foglalkozott Torda várossal: 1475-ben Mátyás a város polgárainak, akár szekéren, akár másképp szállított árucikkeit az ország bármelyik vámhelyén fizetendő vám alól felmentette.⁶⁷ Ez tulajdonképpen az 1291-es privilegium megerősítése volt, mely jelentős kiváltságot biztosított a tordai kereskedőknek, olyanra, hogy a 16. századra a bányászat és a kereskedelem egyenlő fontosságú tevékenységgé váltak a városban. Lassan azonban, a sókitermelés veszített jelentőségéből, legalábbis ez derül ki a városban megfordulók feljegyzéseiből. Hans Dernschwam 1528-ban ezt írja: „... akinek akad másutt munkája, az nem szívesen vállalkozik sóvágásra”.⁶⁸ A sóvágók számának alacsony voltáról panaszol Georg Werner is, kincstári biztos, 1552-ben: „a város nagyságához képest a sóvágók száma alacsonyabb a szükségesnél, ugyanis a két aknában nem több mint huszonnégy..., a felszínen pedig hét sóvágó dolgozik”.⁶⁹

A sófuvarozás mellett Torda lakói bekapcsolódtak a távolsági kereskedelembe is, így léteznek adatok Lengyelországba és a Török Birodalomba is eljutó helyi kereskedőkről, mi több a szultán szabad közlekedést és kereskedést biztosított számukra.⁷⁰

Annak ellenére, hogy az utazók mint gazdag, árukban bővelkedő kereskedővárost írnak le,⁷¹ a 15–16. századból viszonylag kevés adatunk van a helyi kézművességről, céhes életről. 1471-ben egy Tamás nevű aranyművest,⁷² majd 1558-ban és 1577-ben a tordai szűcsöket és tímárokat említik.⁷³ Báthory Kristóf idején tordai aranyműveseket hallgatnak ki a kolozsvári céhlegények „sztrájkja” ügyében.⁷⁴ A torockói vasbánya közelsége esetleg lehetővé tehetette a vassfeldolgozást is. Az adatok igen szórványos jellege arra enged következtetni, hogy a kézművesség, legalábbis ebben az időszakban nem játszott túl fontos szerepet a város gazdasági életében; jelentőségében mindenképpen a földművelés és állattenyésztés mögött állt.⁷⁵

A sókitermelés hanyatlása és más gazdasági ágazatok felé való tájékozódás a város jelentőségének csökkenéséhez vezetett. Ez a folyamat már a 16. század közepén nyilvánvaló és a továbbiakban, a háborús körülmények miatt tovább hangsúlyozódik. Georg Werner 1552-es feljegyzése szerint: „a polgárok panaszkodnak, hogy a barát [ti. Martinuzzi Fráter György] alatt a város igen lehanyaglott”.⁷⁶

A hanyatlás ellenére a 16. század folyamán Torda városa néhány igen jelentős országgyűlés színhelye, melyek a kialakulóban levő erdélyi fejedelemség alapjait vetik meg. Miután 1542. januárjában Marosvásárhelyen az erdélyi országgyűlés már elismerte Erdély helytartójának Fráter Györgyöt, a márciusi, tordai országgyűlés meghívta Izabellát, hogy fiával együtt költözzön Erdélybe és egyben azt is elhatározta, hogy a három nemzetet képviselő 22 tanácsost állít a királyné és a helytartó mellé. 1542. december 20-án az ismét Tordára összehívott

⁶⁷ Csánki 1913. 685.

⁶⁸ Dernschwam 1984. 79.

⁶⁹ Werner 1970. 24.

⁷⁰ ETA VI. 1. 5–6.

⁷¹ Gromo 1970. 345–346.

⁷² „Thomas aurifaber de Thorda”. – Csánki 1913. 684.

⁷³ Pascu 1954. 123.

⁷⁴ Uo. 214.

⁷⁵ Niedermaier 1977. 326.

⁷⁶ Werner 1970. 24.

erdélyi országgyűlés megújította a három nemzet unióját, János Zsigmondot II. János király néven elismerte uralkodónak, lemondva így a gyalui megállapodásról, mely Magyarország egyesítését irányozta elő a Habsburgok jogára alatt. Ugyanekkor került sor a Portának fizetendő első tízezer forintos adó megszavazására. Ezek voltak az első lépések a különálló erdélyi fejedelemség megvalósítása útján.

Ugyancsak Tordán, 1556. januárjában, a néhány éves Habsburg fennhatóság után, mondja ki az országgyűlés a Habsburgokkal való szakítást és hívja vissza Izabellát és fiát a trónra.

Szintén ebben az időszakban Tordán születik néhány, a lelkiismereti szabadság jegyében fogant intézkedés. 1548 májusában az országgyűlés törvényben mondja ki, hogy Erdély valamennyi lakosát meg kell hagyni elfogadott (római vagy lutheri) vallásában. Miután 1567-ben elfogadott vallássá válik Kálvin hite is, 1568. januárjában kimondják a római katolikus, lutheránus, református mellett az unitárius vallás egyenjogúságát.

A század második felében a város a fejedelmek egyik kedvelt tartózkodóhelyévé válik. Ekkor 1560 után,⁷⁷ mások szerint már korábban, a század első három évtizedében⁷⁸ építik át a korábbi gótikus stílusú sókamaraházat fejedelmi házzá. Utóbb, az 1580-as években még végeztek bizonyos munkálatokat rajta, emiatt Báthory-házként is ismeretes.⁷⁹

Az 1600 körüli időszakban a császári csapatok és az erdélyi nemesség közötti harcokat a város igencsak megszenvedte.⁸⁰ A városfalak hiánya oda vezetett, hogy Újtorda teljesen elpusztult, a város másik része is jelentős károkat szenvedett a Basta-féle betörés miatt. Noha a városnak menlevele volt Bastától, hajdúi mégis megostromolták az újtordai templomerdőt és a Csipkés György főbíró vezetésével oda visszavonult városlakók közt nagy öldöklést rendeztek. Szamosközy István 326 férfi áldozatról tesz említést.⁸¹ ugyanakkor a nőket, gyermekeket magukkal kívánták vinni. A mészárlásnak az a hír vetett véget, hogy Báthory Zsigmond megbízásából Csáky István a város védelmére közeledik, így a hajdúk sietve elhagyták a várost. Ugyancsak ebben az időszakban az ótordai (ma katolikus) nagytemplom és a fejedelmi ház melletti (ma református) templom is jelentős károkat szenved, az előbbi a környékbeli 70 házzal együtt le is ég. Ez a nagymértékű pusztulás csak tovább fokozta a 16. század folyamán elindult hanyatlást: a népesség egy része elpusztul, más része pedig elszegényedik, így a város elveszíti korábban jelentős pozícióját.

A központi hatalom egy sor intézkedéssel igyekszik segíteni Tordán. Előbb Báthory Zsigmond 1602. május 1-jén a városnak adományozza a magvaszakadt javak örökösödési jogát,⁸² május 2-án pedig az Aranyosba ömlő Rákos-pataktól nyugatra elterülő Egyházfalvát adja a városnak.⁸³ Ezzel az aktussal az aradi prépostság, majd a fejedelmi kincstár hajdani birtoka beolvadt Tordába.

Újtorda benépesítésének feladatát Bethlen Gábor vállalta fel. A sóaknák zavartalan működése érdekében 1614. március 8-án kibocsátott oklevelében a sóvágóknak adományozza az újtordai

⁷⁷ Mureșan 1968. 24.

⁷⁸ Vătășianu 1959. 618.

⁷⁹ Sebestyén 1963. 22, 93.

⁸⁰ EOE V. 167.

⁸¹ ETA I. 205–206.

⁸² Kemény: Regestra IV. fol. 156.

⁸³ Uo. fol. 157.

kastélyt, a benne épült templommal. Valószínű azonban, hogy ez az intézkedés nem járt kellő eredménnyel, mivel a szintén tőle származó 1619. évi oklevél Újtordát néptelennek említi. Ez utóbbi oklevelével, mely Gyulafehérváron kelt, 1619. augusztus 25-én, volt gyalogkatonáit telepíti le Újtordán, fiátfalvi Geréb András hadnagysága alatt; ugyanakkor katonai szolgálat ellenében nemességet is adományoz nekik, sőt mi több, a népesség megnövelése lévén célja, az ezután odatelepedő nemteleneknek is nemességet biztosít.⁸⁴ Elrendeli azt is, hogy Újtorda határát szakítsák ki az addig közösen bírt határból. Ez utóbbi rendelkezés ugyan elégedetlenséget vált ki az ótordaiak körében, de ellentmondásuk⁸⁵ hiábavaló. Az ellentétek forrása a határmegosztáson túl az volt, hogy az újtordai közösség nemességet kapott, míg az ótordaiak polgári státusban maradtak, így megszűnt a korábbi egységes jogállás. Végül 1631-ben az ó- és újtordai közösség között megállapodásra került sor.⁸⁶ Az adománylevél azon rendelkezésére, mely nemességet biztosított az utólag Újtordára telepedő nemteleneknek is, és itt elsősorban ótordaiakról van szó, az országgyűlés 1634-ben visszatért, hatálytalanítva azt: „ótordai embert közükbe bé ne fogadjanak, sub poena ducentorum florenorum”.⁸⁷

Az 1650-es évek végén újabb megrázkódtatások érik a várost: II. Rákóczi György lengyelországi hadjárata nyomán az Erdélybe betörő török-tatár csapatok égetik fel. Linczigh János, a szemtanú ezt írja feljegyzéseiben:⁸⁸ „... találtuk a tatár chámot Tordán innet az túri oldalban táborban. Onnan rettenetes félelemmel eljövén, félvén a rabságtól mindenfelől, valahová nézhettünk, tűzben, lángban lévén az faluk”. A városlakók egy része Kolozsvárra menekült, a várost pedig a tatárok felégették: „De a tordaiak előttök elszaladván, városok porrá és semmivé tétetett vala” – írja Enyedi István.⁸⁹

Az így részben lakatlanná vált Tordára telepíti II. Rákóczi György a török által elfoglalt Lugos és Karánsebes nemeseit és polgári rendű lakóit. Azonban a pusztítások ekkor még nem értek véget: 1659. decemberében Ahmed Szeidi pasa szétveri Tordánál a magyar sereget, majd 1661-ben újra a városra tör. A hadjáratban résztvevő Evlia Cselebi így emlékezik: „E városban egy napig időzván, ezt is felgyújtottuk, s olyannyira elpusztult, hogy romhalmaznál egyéb nem maradt a helyén”.⁹⁰

A sorozatos pusztítás miatt – bár valószínűleg az elmenekült városlakók egy része visszatért – a lakosság száma igen megfogyatkozott, ezért a pusztán maradt telkekre az 1660-ban elesett Várad elmenekült nemeseit telepítették. Hogy a városlakók jogállása közötti különbségekből fakadó konfliktusoknak elejét vegye, Apafi Mihály fejedelem a Csipkés által méltán „epochalisanak” nevezett 1665-ik esztendőben Ó-, Újtorda és Egyházfalva összes lakóját „egy corpusban” megnemeseítette.⁹¹ A fejedelem erről 1668. január 25-én bocsátott ki oklevelet.⁹² E szerint az elhagyott telkeket minden tartozékaikkal a váradi és más Magyarországbeli menekülteknek, és mindkét nembeli utódaiknak adományozza; az ott lakó polgári rendű városiakat és

⁸⁴ Kemény: Appendix XVI, 228. sz. Vö. AC III. rész 61. cím, 1 cikk.

⁸⁵ Uo. 242. sz.

⁸⁶ Kiss 1994. 147.

⁸⁷ AC, III. rész, 61. cím.

⁸⁸ Kolozsvári emlékirók 1990. 176.

⁸⁹ ETA IV. 1862. 273.

⁹⁰ Evlia Cselebi 1904. 78.

⁹¹ *Erdélyi Országgyűlési Emlékek XIV*, szerk. Szilágyi Sándor, Bp. 1889, 125.

⁹² Kemény: Diplomatarium IX, fol. 121–128.

mindkét nembeli leszármazottaikat polgári állásukból a nemesek sorába iktatja; birtokaikat mindenfajta adókötelezettség alól felmenti, elrendeli, hogy akik polgári állásukat elvesztették, azok is egyenlő szabadsággal bírjanak a menekült nemességgel, hadjáratokban és peres ügyekben is a főispánoktól függenek; mészárszék- és kocsmatartási jogot biztosít. Mindezen kiváltságok nem vonatkoznak a sóvágókra, akik megmaradnak korábbi jogállásukban.

Az 1665. évi aktus nyomán az önkormányzat szervezetében változások történnek. A korábbi 22–25-tagú tanács szerepét átveszi a 15–18 assessorból álló nemesi universitas, melynek élén a korábbi főbíró helyett most már a főhadnagy áll. Lehetséges, hogy őt közvetlenül az 1665 utáni időszakban az universitas választotta, de Szaniszló Zsigmond feljegyzése szerint⁹³ a nyolcvanas évekre már kialakult az a gyakorlat, hogy az universitas felterjeszti két jelöltjét a főispánoknak, akik döntenek a főhadnagy személye felől.

Ami a 17. századi gazdasági életet illeti, már több adattal rendelkezünk a tordai céhek működéséről, amelyek közt megtaláljuk a szücsök, szabók, vargák, tímárok és mészárosok egyesületeit. Ezek mellett feltételezik, hogy a pékeknek és kádároknak is volt céhük⁹⁴. Továbbra is a városlakók egy jelentős hányada foglalkozott sófuvarozással vagy sókereskedéssel.

A gazdasági élet meghatározó jelentőségű eseményei voltak a vásárok. A hetivásár tartásának joga az 1291-es privilégiumban gyökerezik, de azt Bethlen Gábor is megerősítette 1614. március 14-én kelt kiváltságlevelében.⁹⁵ Emellett három országos vásárt is tartottak Tordán: Szent György (április 24.) és Kisasszony napján (szeptember 8.) Ótordán, Szent János (június 24.) ünnepén pedig Újtordán. A 17. század végén kelt naplójában Szaniszló Zsigmond egy negyedik, Szent Miklós-napi (december 6.) vásárt is említ.⁹⁶ A város még a királyság idején elnyerte a kisebb haszonvételi jogok gyakorlását, mint a kocsmá- és malomtartás jogát. A polgárok szabadon árusíthatták a város határában termelt borukat, az Aranyoson és a Rákos patakon több malom is működött, leginkább az egyházak birtokában. Egy másik haszonvételi jogot, a mészárszéktartást Torda az 1668. évi kiváltságlevelében kapja meg.

A magyarországi Nádasdy-Zrínyi-féle Habsburg-ellenes mozgalom résztvevői Erdélybe menekülnek, Tordát választva itteni központjuknak. Miután a Porta és a radnóti országgyűlés felkarolta ügyüket, a Magyarországra való betörést itt kezdik szervezni. Tordáról indulnak önkéntesekkel szaporodva a Kövár-vidéki, máramarosi, szatmári beütésekre. Ezek az akciók képezték a Thököly- és Rákóczi-féle mozgalmak előjátékát.

A Bécs ostromára vonuló török-tatár csapatok, noha mint szövetségesek jöttek, mégis sokat pusztítottak: a búzában olyan nagy kárt tettek, hogy aratnivaló nem maradt, Komjátszegen és Aranyosszéken is sokfelé gyújtogattak.

Miután Teleki Mihály 1685-ben az osztrákok kezére játszotta Erdélyt, a fejedelem Szebenbe menekült, Tordát is sokan elhagyták, így a tanács 50 forintos büntetést rótt ki mindazokra, akik a labanc elöl elfutottak és nem nyújtottak segítséget a város védelmére.⁹⁷ 1686 folyamán többször is labanc csapatok portyáznak a környéken, fosztogatnak, gyújtogatnak. 1687-ben Lotharingiai Károly 40.000 fős hadseregével megszállja Erdélyt, így Apafi hatásköre gyakorlatilag csak Fogarasföldre korlátozódik, majd 1686. márciusában Szebenben a magyar tanács-

⁹³ TT 1889. 249–250, 259.

⁹⁴ ETA VI. 1. 13.

⁹⁵ Kemény: Appendix XVI. fol. 146.

⁹⁶ TT 1889. 235.

⁹⁷ Orbán 1889. 200.

urak lemondanak a török védnökségről és fegyvert fognak a Porta ellen, ugyanakkor Apafi és az országgyűlés is leteszi a hűségesküt a Habsburgoknak.

1690. október 8-án császári csapatok törnek a városra, sok kárt tesznek a búzában, a templomot is feldúlják. Ugyanazon év decemberében mintegy 200 török-tatár portyázó fosztogat a környéken, felgyújtják Csánt, Koppándot, Túrt, betörnek a városba is, Szaniszló Zsigmond szerint ekkor „Tordának nagyobb része elégett”.⁹⁸

1703. decemberében Tiede, császári generális jelenik meg a város határán 2500 emberrel, de mivel rendelete volt, hogy Bethlen Miklós és Apor István birtokaiért, valamint a sóraktárakért kímélje meg a várost, ezúttal Torda elkerülte a pusztítást.⁹⁹ Az 1704. év elején Erdély nagy része Rákóczi oldalára áll, így Szaniszló Zsigmond májusban, mint Torda vármegye követe megy Rákóczihoz. A zsidói csatavesztés után 1705. decemberében két dán lovasezredet szállásolnak Tordára. Ezek következő év júniusában hagyják csak el a várost, miután a nagytemplomot és az unitárius kollégiumot felgyújtották – „ezen holnapnak fogyta felé megindulnak az németek; rólunk is elmennek az dánusok, minekutánna egy részét az városnak elpusztították volna” – írja naplójában Szaniszló.¹⁰⁰

1707. januárjában Tiede Kolozsvárt kezdte ostromolni. A hírre sokan elmenekültek Tordáról, de „ki egy, ki más reménségre nézve, sokan honnmaradván az városon, és némelyeket szerkerestől visszahozván, egynéhány embereket le is vágnak, az fejércselédet megparáznítják és vélek éktelenül bánnak” – írja a szemtanú.¹⁰¹ Miután Tiede Kolozsvárnál csatát veszített Erdély újból Rákóczi ellenőrzése alá került. Az 1707. márciusi marosvásárhelyi országgyűlés Rákóczit beiktatta Erdély fejedelemségébe, majd a júniusi ónodi diéta kimondta Magyarországot függetlenségét. A hadiszerencse azonban újból fordult, Károlyi Sándor kénytelen feladni Erdélyt. Aki tehetett Kolozsvárra, majd Magyarországra menekült, így a tordaiak is 160 szekéren és lóháton hagyták el a várost, úgy hogy azt Rabutin már üresen találta. A tordaiak előbb a Szilágyságba, majd Szatmár, Szabolcs és Máramaros megyékbe menekülnek. 1708. januárjában az erdélyiek tasnádi mustráján Aranyosszékről és Torda vármegyéből többen voltak mint a többi hat vármegyéből együttvéve.¹⁰²

A szatmári béke után – mely a hűségesküt letevőknek amnesztiát és javaik visszaadását ígerte – a bujdosók visszatértek Erdélybe. Voltak akik a fejedelemmel mégis a bujdosást választották, köztük a tordai Joó János és Mihály, Pápai Gáspár és János, ez utóbbi háromra 1717-ben a szebeni országgyűlés távollétükben fő- és jószágvesztést mondott ki.¹⁰³

A szabadságharc leverése után az új központi hatalom jelentősen megcsorbítja Torda város kiváltságait. 1711-ig a város lakói nem tartoztak adót fizetni, egyedüli kötelezettségük a katonáskodás lévén. 1711 és 1742 között a Habsburg-kormányzat nem tart igényt Erdély lakosságának – így a tordaiaknak sem – személyes részvételére a birodalom védelmében. Erdélyi tisztek szolgálnak ugyan a birodalom hadseregében, de a hagyományos hadfelkelés szükségességétől eltekintenek. 1715-ben születik az a döntés, hogy mindazok az egytelkes

⁹⁸ TT 1889. 718.

⁹⁹ Orbán 1889. 205.

¹⁰⁰ TT 1889. 321.

¹⁰¹ Uo. 322.

¹⁰² Orbán 1889. 212.

¹⁰³ Uo. 214.

nemesek – tehát az 1665. évi nemesítés alanyai – akik nem tudnak két szolgáló jobbágyot vagy zsellért és megfelelő birtokot felmutatni, adó alá iratnak.

A politikai változások eredményeként egész Erdélyben megerősödik a katolikus egyház pozíciója, így Tordán is. 1721-ben Virmont erdélyi főhadparancsnok karhatalommal kényszeríti az unitáriusokat, hogy a frissen újjáépített nagytemplomot átadják a katolikus egyháznak, emiatt 1721 és 1784 között a tordai unitáriusoknak nincs templomuk. 1784-ben épül a jelenlegi unitárius templom. A város békés életét a század közepéig már csak egyetlen incidens zavarta meg: a katolikus pap magának követelte a tized egynegyedét (az ún. quartát), melyet 1610-től Báthory Gábor adományaként az egyházfalvi – ótordai református eklézsia kapott. A kérdés 1753-ban kompromisszumos megoldást nyert, mivel az ótordai lelkész lemondott a tized egynegyedének feléről a katolikus pap javára.

I.1.2. Torda templomai

Mivel a középkori Torda városképét elsősorban a templomok határozták meg – a 15. század közepéig nem is lévén írásos adat a polgári építkezésre – néhány mondat erejéig ezzel a vonatkozással is foglalkozni. Az Árpádkor egyházi viszonyaira vonatkozóan igen kevés adattal rendelkezünk. 1274-ben említik Bertalan tordai főesperest,¹⁰⁴ aki egyben a gyulafehérvári egyház dékánja is; szintén rá vonatkozik két 1296. évi oklevél,¹⁰⁵ amelyek már mint néhai főesperest említik, de ezekből kiderül, hogy Bertalan egyben erdélyi és budai kanonok is volt és mint a budai káptalan és prépostja erdélyrészi megbízottja (procurator) működött. Szintén 1274-ből való az első adat a Tordán megtelepedő johannita keresztes lovagokról. Ekkor egy Frustan nevű tordai keresztes barátot említenek,¹⁰⁶ de két évre rá, 1276-ban már a későbbiekben sokat emlegetett keresztesek háza („domus Cruciferorum de Torda”) is feltűnik;¹⁰⁷ egyben ez az első okleveles adat tordai egyházi épületre vonatkozóan. Szintén a johanniták emlékét őrzi a Torda melletti Keresztes falu, melynek első említése ugyancsak 1276-ból¹⁰⁸ van. A keresztesek falujának és házának lokalizálását illetően megoszlik a szakemberek véleménye. Egyesek úgy vélik, hogy mindkettő az Aranyostól délre, a mai Keresztes negyed területén húzódott;¹⁰⁹ egy másik vélemény szerint a korai időszakban említett „keresztesek faluja” Egyházfalvától északra, a castrum közelében, attól keletre feküdt, és nem azonos a későbbi Keresztes faluval, amely utóbb beépült a városba. Ami a keresztesek házát illeti, azt ez utóbbi vélemény képviselői az ótordai (ma református) templom helyén azonosították.¹¹⁰

Az egyhajós, tekintélyes méretű templom mai szentélye utólag épült, az eredeti feltehetőleg sokszöggel záródhatott. A támpilléres hajó északi felét a diadalív közelében félköríves, kis későromán ablak töri át. A 14. század közepén épült északi és déli kapuzat a Gyulafehérváron és Kercen kialakult kaputípus egy későbbi darabja. Az oszlopfőket levél- és szőlőgerezdmotívumok díszítik, az egyszerű attikai lábazat még 13. századi jellegű. A hajót délről magas,

¹⁰⁴ CDTr I. 328. sz.

¹⁰⁵ Uo. 548. sz., 553. sz.

¹⁰⁶ Uo. 327. sz.

¹⁰⁷ Uo. 343. sz. – Ub I. 129.

¹⁰⁸ CTr I, 347. sz.

¹⁰⁹ Csánki 1913. 683, 714. – Suciu I. 17. – Mureşan 1968. 12–13.

¹¹⁰ Niedermaier 1977. 321.; Entz 1996. 61.

csúcsíves, ma részben befalazott ablakok világítják meg. A határjárások leírásai és a stílusjegyek alapján Entz Géza az ótordai templom építését a keresztes lovagoknak tulajdonítja.¹¹¹ Hogy pontosan mikor telepedtek meg Tordán a johannita lovagok azt nem tudni, feltehetőleg 1247¹¹² után – amikor megkapják a szörényi bánságot és egyebek mellett az erdélyi sóaknák jövedelmének felét – és természetesen 1274 előtt, amikor már biztosan a városban vannak.

Egy 1276-ra datált oklevél említi ugyan az aradi prépostság Egyházfalva nevű birtokának kápolnáját – „Incepta est in quodam rivulo Peselew pathak vocato prope capellam”¹¹³ –, de erről az oklevélről feltételezik, hogy 16. század eleji hamisítvány, mely az 1177-es határjárási oklevél felhasználásával készült.

A 13. század második felében már biztosan létezett templom a későbbi Szent Miklós plébániatemplom és esetleg az újtordai Szent László templom helyén is, ezekről azonban nem rendelkezünk sem írásos, sem régészeti forrásokkal. A fent említett két egyház az 1332–1337. évi pápai tizedjegyzékekben jelenik meg, ekkor Ótordán Péter papot („Petrus sacerdos de antiqua Torda”), Újtordán pedig előbb István, majd László papot említik („Stephanus, sacerdos de Nova Torda”; „Ladislaus sacerdos de Nova Torda”)¹¹⁴.

Szintén a század első harmadából való az első adat a tordai Szent Ágoston-renddel kapcsolatban: 1331-ben az ágostonos remeték tordai perjeljét, Domokost említik.¹¹⁵ 1391-ben, és később a 15. század folyamán többször is mint határjel szerepel az ágostonosok Boldogságos Szűz Máriáról elnevezett kolostora, a mai ótordai református templom közelében. Valószínű, hogy a johanniták valamikor a 14. század folyamán hagyták el a kolostort.

A 14. században tehát Tordán a keresztes lovagok Szent Istvánról elnevezett kolostora és temploma, majd később ennek helyén az ágostonos kolostor és templom, valamint a két plébániatemplom működött. Ez utóbbi kettőről feltételezik, hogy már ekkor lehetett valamilyen kezdetleges erődítésük;¹¹⁶ magukról az épületekről azonban semmit sem tudunk, mivel a 15. század végén mindkettőt gyökeresen átépítették.

A 15. századot a tordai egyházak szempontjából a nagy építkezések idejeként értékelhetjük, ekkor épülnek ugyanis a ma is álló templomok.

Az ótordai, előbb johannita, majd ágostonos templomot 1400 körül újjáépítik, Virgil Vătășianu a 15. század közepére teszi az északi kapu, és egyben a templom befejezését.¹¹⁷ A 16. század közepétől unitárius templomként működött, ekkor került sor a kórus lebontására. Basta idején elpusztult, majd Segesvári Bálint feljegyzése szerint 1635-ben láttak hozzá újjáépítéséhez¹¹⁸ a fejedelem gondoskodásának köszönhetően: „Tordán is a kamara mellett amely öreg egyház, a kastélyban levő..., annak is romlását felépíttetvén, mind tornyostúl szépen héjjazat alá vetette, tornyába egy szép harangot öntetett és helyzetetni parancsolt vala, méltatlan dolognak állítván,

¹¹¹ Uo. 61–62.

¹¹² CDTr I. 205. sz.

¹¹³ Uo. 347. sz. – Entz 1994. 91.

¹¹⁴ MonVat 90, 101, 110, 119, 127, 137.

¹¹⁵ CD tom. VIII, vol. III, 255. sz.

¹¹⁶ Gheorghe 1985. 133.

¹¹⁷ Vătășianu 1959. 247.

¹¹⁸ Kolozsvári emlékirók 1990. 167.

hogy a maga háza ablaki alatt az isten háza olyan pusztaságban tartatnék”.¹¹⁹ A reformátusok számának megnövekedése miatt I. Rákóczi György az 1646 előtti időszakban a tordai református egyháznak adományozta.¹²⁰ A század végén a templomot renoválják, ekkor belsejét barokk stílusban alakítják át.

Az ótordai templom telkén feküdt az ágostonos rend kolostora, feltehetőleg a johannita kolostor helyén épülhetett. A reformáció időszakában a rend megszűnt, a kolostor épülete pedig a fejedelmi kincstár birtokába került, mely sókamaraházzá alakította, a 80-as években reneszánsz stílusban építve át.

A templom körüli erődítés, az ú.n. „kastély” 1614 után épülhetett, miután Bethlen Gábor az újtordai kastélyt a sóvágóknak adományozta. Erre enged következtetni a városi tanács 1616. május 21-én kelt határozata is: „... az egész tanácsj egyenlő akaratból végezé azt, hogy az Castel építéséhez fogjunk, hogy ha mi ellenségh jünne is reánk, ki miatt künn való házunknál megh nem maradhatnak, ne kellettnek másuá futnunk és budosnunk, hanem bízván az Istennek leghfőképpen kegyelmes gondviselésében és segítségében, lenne olly erősségünk kiben meghmaradhatnánk”.¹²¹ 1660 után azonban Torda végvári feladatok ellátására kényszerült és az új elvárásoknak az újtordai kastély már nem felelt meg, az ótordai pedig még nem volt befejezve, így 1678. március 3-án arról döntenek a tordai előljárók, hogy a kastély építésére, valószínűleg befejezésére, a Szászmedgyesen lakó Német Kőműves Mátyást fogadják meg.¹²² Amint azt egy, a falon elhelyezett felirat is jelzi, a déli falat 1678–1679-ben sikerül felépíteni.

Az ótordai Szent Miklós plébániatemplom építése a 15. század 50-es éveiben kezdődött el, egy korábbi templom helyén. A szentély mai, későbarokk boltozata fölött még látszanak a hajdani hálóboltozatra utaló kettősen hornyolt homlokívek. A plébániaházba másodlagosan befalazott, kelyhet és keresztbe tett kulcspárt ábrázoló két zárókő, 1465-ös és 1472-es évszámmal, támpontul szolgál a boltozás idejére, ugyanakkor a délnyugati szentélytámpillér 1478-as évszáma, a szentély befejezésének évére utal. A háromhajós csarnokhosszház építésére ezután került sor, erre engednek következtetni a hosszház déli támpilléreinek 1496-os és 1504-es évszámai.¹²³ Vătăşianu úgy véli, hogy a tordai nagytemplomot ugyanazok a mesterek építették, akik a kolozsvári Szent Mihály templom hosszházát is befejezték. Erre a következtetésre a tordai templom néhány eredetiben fennmaradt ablakának a kolozsvári templom délnyugati ablakaival való összehasonlítása nyomán jutott.¹²⁴ Ugyanakkor Entz szerint a hajó déli és északi bejáratai a Farkas utcai templom nyugati kapujának egyszerűsített változatai.¹²⁵ Már 1441-ben említés történik egy János nevű iskolamesterről („Johannes rector scholarum”),¹²⁶ így valószínűsíthető, hogy már ekkor fennállt a plébánia mellett, egy feltehetőleg kőből épült iskola. A templom védőszentjéről az első okleveles adat 1450-ből való,¹²⁷ ez azonban a régi templomra utalhat. A Szent Miklós egyház bizonyos kiváltságokat kap Mátyás királytól – a sókamara jövedelméből évi

¹¹⁹ Szalárdi 1980. 294.

¹²⁰ ETA VI. 1. 16.

¹²¹ Uo. 33.

¹²² Uo. 60.

¹²³ Entz 1996. 120, 154.

¹²⁴ Vătăşianu 1959. 522–523.

¹²⁵ Entz 1996. 154.

¹²⁶ Uo. 488.

¹²⁷ Jakó 1990. 848. sz.

12 forintot, egy öltönyre („tunica seu vestris”) való szövetet és minden szombaton két aranyat, vagy annyit érő sőt – a magyar királyok lelki üdvéért mondandó miséért.¹²⁸ Drágffy Bertalan vajda egyik, 1495. május 2-án kibocsátott rendeletében a Szent Miklós püspöknek szentelt egyház Keresztelő Szent János és Szent Ilona királynő oltáraitól történik említés.¹²⁹ A 16. század második felében ez a templom is az unitáriusok kezére kerül, mivel Torda lakossága ekkor szinte kizárólag Dávid Ferenc vallásában él. 1602-ben Basta dülása miatt még 70 környékbeli házzal együtt leég. Hasonló pusztulás éri 1706-ban is, Tiege császári generális betörése nyomán. 1721-ben osztrák nyomásra átadják a katolikusoknak. Az 1773. és 1822. évi renoválások alkalmával a nagytemplom gyökeresen átalakul: a korábbi háromhajós csarnoktemplomot teremtemplommá építik át, új, barokk boltozattal látva el. Ugyanabban a stílusban épült át a nyugati homlokzat is.

A 16. század elején a nagytemplomnál kisebb méretekkkel emelték a Szent Lászlónak szentelt, újtordai templomot, amely a előbbihez részleteiben is közel áll. Ilyen megfontolásból Camil Mureșan is úgy véli, hogy ugyanazok, vagy legalább részben ugyanazok dolgozhattak rajta, mint akik a Szent Miklós plébániatemplomot építették.¹³⁰ A szentély déli támpilléren lévő 1504-es évszám arra enged következtetni, hogy a templom építésére közvetlenül a plébániaegyház befejezése után, mintegy folytatólag került sor. 1507-ben Mindszente oltárát („altari Omnium sanctorum”),¹³¹ 1523-ban pedig a templom védőszentjét, Szent László királyt („ecclesiae parochialis beati Ladislai regis”)¹³² említik. Ugyancsak 1507-ben, Károly Róbert adománylevelére hivatkozva az újtordai plébános eléri, hogy hasonló kiváltságokat kapjon mint a Szent Miklós egyház plébánosa¹³³. A templom köré védőfal épült, feltehetőleg szintén a 16. század első felében, mivel első említése 1541-ből való.¹³⁴ A század második felében ez a templomerőd is az unitárius egyház birtokába kerül; ide menekülnek Újtorda lakói 1601-ben Basta elől, szintén innen indítja támadását a generális az ótordai templomba menekült polgárok ellen. Akárcsak Újtorda városrész, a templomerőd is elpusztul, majd 1614-ben Bethlen Gábor a sóvágóknak adományozza: „totale et integrum castellum nostrum Ujj Thorda vocatum... circa templum eiusdem oppidi constructum et erectum”¹³⁵. Miután 1619-ben Újtordán a fejedelem túlnyomóan református gyalogjai telepednek meg, a templom a református egyház tulajdonába megy át. 1630-ban Bethlen István az újtordai „orthodoxa ecclesia” felsegítésére a tordai sókamarától évi 500 db. kősót adományoz örök időkre. Ezt az adománylevelet 1631-ben I. Rákóczi György is megerősíti.¹³⁶ 1668-ban I. Apafi Mihály 200 db. kősót adományoz az itteni református iskola mesterének.¹³⁷ A templom a legnagyobb átalakítására a 19. század elején került sor, ez leginkább a templombelsőt érintette. Megmaradt azonban a szentély és a sekrestye eredeti hálóboltozata, valamint a barokk stílusban átépített torony első emeleti csúcsíves ablakai.

¹²⁸ Csánki 1913. 686.

¹²⁹ Uo. 684.

¹³⁰ Mureșan 1968. 29.

¹³¹ Entz 1996. 489.

¹³² Uo. 489.

¹³³ Csánki 1913. 686. – L. a 26–27. lapot, valamint a 128. sz. jegyzetet.

¹³⁴ „castelli Desiensi et Thordensi” – *Erdélyi Országgyűlési Emlékek I*, szerk. Szilágyi Sándor, Bp., 1875, 70.

¹³⁵ Kemény: Appendix XVI, 146.

¹³⁶ Orbán 1889. 146.

¹³⁷ Uo.

Mint már utaltam rá az egyházfalvi kápolna első említése egy 1276-ra datált, de a 16. század első felében írt oklevélből való. Egy 1580–1590 körül készült lajstrom,¹³⁸ mely az aradi káptalan birtokait vette számba, Egyházfalván a Szent Léleknek szentelt templomról tesz említést. Hogy mikor épült a templom nem tudni, az említés mindenképpen a reformáció előtti időre vonatkozik. A 16. század közepén az itteni közösség a református hitre tér, így miután 1602-ben Egyházfalvát a városnak adományozzák, Torda megszűnik tiszta unitárius lenni, sőt mi több, I. Rákóczi György 1634-ben azt írja, hogy „az egyházfalvi orthodoxa ecclesia hívei vadnak ők ennyen mint hűségtek az unitaria religion valok”,¹³⁹ tehát ekkorra a két közösség közötti számbeli arány kiegyenlítődik. Szintén I. Rákóczi György adja a megszorodott református híveknek az ótordai, volt ágostonos templomot. 1714-ben aztán Prezner Kristóf kamaraispán lefoglalja az egyházfalvi templomot, majd azt a sókamartól az evangélikus egyház vásárolja meg a század végén.

I.1.3. Városfejlődés (11–18. század)

Hogy a mai Torda területén már a 11. század elején is volt egy feltehetőleg méreteiben egyszerű település, arra, mint már említettem több bizonyítékkal rendelkezik. A bajor érme mellett az 1075-ből származó oklevél sóbányászat létét igazolja, tehát valamilyen emberi település is létezett, valószínűleg igen kevés lakóssal.

Mivel előbb a déli bányák kerültek kiaknázásra, feltételezhető, hogy az első település Ótorda helyén jelent meg. Ezt látszik alátámasztani az a 48 darabból álló Szent László-kori éremkincs is, melyet a Sóstavak, tehát az aknák közelében találtak.

Egy korai települést feltételeztek a Saxonia várban (castrum) is. A falak a 11–12. században valószínűleg még jó állapotban voltak, de mivel Tordát elsősorban a sókitermelésben érdekelt személyek lakták, nem valószínű, hogy állandó település kialakult volna itt, az aknáktól jelentős távolságra, az azonban elképzelhető, hogy veszély esetén a lakosok ide vonultak vissza. Különben a castrum falai közt az első középkori lelet egy II. Béla idején kibocsátott dénár.

Ótorda mellett ebben a korai időszakban (12–13. század) még két településmagot azonosítottak: Egyházfalvát és Keresztes falut. Egyházfalváról az első hiteles adat 1177-ből való, ekkor az aradi prépostság tulajdona. A későbbiekben többször is kijárják határait, a határjelek közt az Aranyost, a Hugyos-patakot (Peselő-patak), a tordai vár földjét (Szentmiklós falu), Saxonia várat, a Rákos-patakot, a király udvarnokait stb. említik. Amint utaltam rá, a korai időszakban említett Keresztes falut a szakemberek egy része a Rákos patak és Saxonia vára között lokalizálta és úgy vélik, hogy nem azonos a, Tordától K-DK irányban fekvő későbbi Keresztes faluval.

Az 1285. évi mongol dúlás okozta veszteségeikért kárpótlásul a város két (három) elpusztult falu határát kapja a királytól. A falvak számát illetően a bizonytalanság oka az, hogy az 1291-es oklevél majd minden kiadása két falut említ, de ugyanakkor jelzi, hogy hiányos az olvasat, ezzel szemben Csipkés Elek és Orbán Balázs tudni vélik egy harmadik falu nevét is. Kölyköd, Udvarnoktelek (és Vízementtelek) falukról van szó, melyeknek lakói nagyrészt elpusztulhattak az 1285-ös mongol dúlaskor, maradékuk pedig valószínűleg Tordaaknán keresett menedéket. (Az 1291. évi oklevélnek egy 1614-ből származó átírásáról készült 1785. évi másolat is említi „Vezementeluk” falut). A 13. század második felében nyílnak meg az új

¹³⁸ Hibásan 1230-ra keltezve: CD, tom. VII, vol. V., 126. sz.; kritikája: Karácsonyi 1902. 92.

¹³⁹ ETA VI. 1. 15.

aknák, a régiektől északra; ezek szomszédságában jelenik meg egy új település, Újtorda. Így a század végére négy településsel számolhatunk a mai Torda város területén.

A lakosság 13. századvégi számát Ótordán 170–220, míg Újtordán kb. 40 családra teszik.¹⁴⁰ Ez utóbbi település első írásos említése 1332-ből való, ekkor a pápai tizedjegyzék szerint István nevű papja 80 dénár tizedet fizet. 1337-ig többször is említik István, majd László papját, ugyanakkor Ótorda külön egyházközséget alkot, itt Péter papot említik. A tizedben fizetett összegek alapján végzett becslések szerint Ótorda a hozzá tartozó kisebb egyházak lakóival 270–390 családból állhatott, míg Újtordát ekkor kb. 62–80 család lakhatta.¹⁴¹

Ebben az időszakban alakul ki a mai Torda szerkezete: az ótordai hosszú utca – a két templommal a székely városok központjaihoz hasonlít –, az újtordai templom körüli térség, illetve a mai utcahálózat. A szerény méretű faházak és földbe mélyített kunyhók tömegét a három templom (Szent Miklós, Szent László és ágostonos) uralja, ezek határozzák meg a 14–15. századi városképet. A négy település már a 14. század folyamán annyira kiterjedt, hogy határaik fokozatosan összeolvadtak, így a 15. század közepére kialakult az, egyelőre csak területileg egységes Torda.

A 15. században előbb Sejtér falu határa és lakosságának egy része olvad be Tordába, majd a következő században Szentmiklós a korábban Mikud bán, majd a losonci Bánffyak birtoka is.

A 16. századra az aknák veszítenek jelentőségükből és ez a hanyatlás a város fejlődésére is rányomja bélyegét: Georg Werner 1552-es feljegyzése szerint a polgárok a Fráter György alatti visszafejlődésről panaszkodnak, de ilyen előzmények után is 750 adóköteles porta van a városban. Gromo 1564-ben pedig egyenesen ezt írja: „a gazdag és hajdan jelentős Torda ma egy nagy vásárhely”. A hanyatlás a város hivatalos megítélésében is jelentkezik, ugyanis 1452-ig folyamatosan civitasként, 1452–1469 között civitas és oppidum ranggal egyaránt megjelenik a forrásokban, míg 1469 után csak mezővárosként (oppidum) szerepel.

Az 1601-es Basta-féle betörést Torda igencsak megszenvedi. Újtorda teljesen elpusztul, Ótorda egy része leég, természetesen a lakosság is megfogyatkozik. A helyzeten Báthory Zsigmond és Bethlen Gábor intézkedései javítanak: az előbbi 1602. május 2-án a városnak adományozza Egyházfalvát, míg Bethlen 1619-ben itt telepíti meg gyalogjainak egy részét. E két intézkedést kiegészítik I. Apafi Mihály 1659-es és 1665-ös telepítései – előbb a karánsebesi és lugosi, majd a váradi nemesekkel szaporodik a város lakossága.

A város területi kiterjedése az ismertett körülmények között nem tudott túlnőni a 15. században kialakult méreteken. Az eszközölt telepítések csak pótolni tudták a több rendben megfogyatkozott lakosságot. A 18. században, a nyugodtabb politikai körülményeknek köszönhetően a népesség lélekszáma növekvő tendenciát mutat. II. József korára a lakosság meghaladja a 6000 főt,¹⁴² ennek következtében valószínűleg újrapercellázzák Torda területét, új telkek, udvarok alakulnak ki, de a város a 18. század folyamán is megmarad korábbi határai között.¹⁴³

¹⁴⁰ Niedermaier 1997. 320.

¹⁴¹ Uo. 323.

¹⁴² Thirring 1938. 116.

¹⁴³ Niedermaier 1997. 325.

I.2. „...Törvényes és politicalai administráltatásának rövid leírása”

I.2.1. A nemes város intézményéről

A nemes városok (opidum nobilem) a szabad királyi városok és a mezővárosok mellett Erdélyben egy harmadik csoportot képeznek. Jogállásukat illetően rangsor szerint a két típus között helyezkednek el. Jellegetességük abban áll, hogy az egész városi közösség együttesen („egy corpusban” – CC. III. rész. 11. cím, 6. cikk) élt a nemes személy jogaival, és viszonya a vármegyéhez amazéval azonos volt („a nemes vármegyéktől dependálván”). Erdélyben két ilyen város ismeretes: Torda és Dés, korábban mezővárosok. Várad eleste 81660) után – míg végvári feladatokat volt kénytelen ellátni – Kolozsvári is hasonló, alsóbbfokú jogállásba került néhány évtizedig. Torda és Dés nemesítése szintén Várad elfoglalása nyomán következik be, ugyanis a két városba telepítik a várvédő nemeseket és, hogy a városlakók különböző jogállásából fakadó konfliktusoknak elejét vegye, az országgyűlés mindkét település lakosságát nemesi szabadsággal ruházza fel. Így jönnek létre az ún. nemes városok. Az országgyűlés ezen határozatát a fejedelem 1668-ban kiváltságlevéllel szentesíti.

A gyulafehérvári országgyűlés (1665) után feltehetőleg elsőként alkották meg a tordai városatyák azt, a vármegye által a következő év április 9-én elfogadott statútumot, melyet Csipkés teljes terjedelmében közöl, erre építve tulajdonképpen munkájának második részét. Hogy a nemesítés utáni első statútumok közül való, meglátszik abból, hogy első két pontjában a főhadnagy- és assessor-választást szabályozza, a megváltozott realitások között. Egy hasonló statútum Désen 1669 elején I. Apafi Mihály 1668. évi kiváltságlevele nyomán született, ezt március 30-án fogadta el Belső-Szolnok vármegye kudui közgyűlése.¹⁴⁴ A két statútum tartalmára nézve igen hasonló, néhány, a város vezetését, belső életét szabályozó intézkedés után mindkettő a bíraskodás kérdésével foglalkozik a megváltozott körülmények között, pontosan meghatározva a peres ügyek lebonyolításának módozatát, elhatárolva a különböző bírósági fórumokat és hatáskörüket, mi több, az egyes pontok is szinte teljesen azonosak. A nemes város élén, amint a statútumokból is kitűnik, a nemesi közösségből választott tisztségviselők állnak; a város saját, elsőfokú bírósággal rendelkezhet, így biztosított egy részleges önállóság a vármegyei bírósággal szemben, mely fellebbezési fórumként működik. E kiváltság mellett a nemes város ismérvei közé tartozik, hogy lakóinak közössége adómentességet élvez. Ezt az előjogot az erdélyi törvényhozás 1667-ben is elismerte, mikor a tordai lakosokat, kik a kapuadó alól mentesek voltak, fejenkénti egy talléros adó fizetésére kötelezte, egy kategóriába sorolva az egytelkes nemesekkel.¹⁴⁵ Az adómentességért cserébe a város megnevesített lakossága a vármegye zászlaja alatt volt köteles hadba menni, mivel az itteni nemességet a vármegyei nemesség részének tekintették.¹⁴⁶

A két statútum első két-két pontja a városok vezetésére vet fényt. A tordai statútum szerint a város élére január elsején főhadnagy választandó, 10–12 assessorral, akik minden kedden

¹⁴⁴ Részben közli: Kádár 1900. 36–38; másolatban megvan a MOL EGLt-ben 5574/785 szám alatt, illetve Mike Erdélyi – Dés címszó alatt.

¹⁴⁵ CC V. rész, 45. cikk.

¹⁴⁶ Dósa 1861. I. 75.

törvényt ülnek, ingó és ingatlan javakat, örökösödési ügyeket illető kérdésekben. A dési statútum több információval szolgál a főhadnagy választását illetően. Ebből kiderül, hogy ezt a főispánok választják ki a város által felterjesztett három személy közül, ugyanakkor az ülnököket a város választja. A tordai főhadnagy esküszövege azonban, mely 1665. augusztus 4-éről maradt fenn,¹⁴⁷ azt mondja: „Én ... ez nemes thordai universitasnak minden tagjaitól libero et communi suffragio választott főhadnagya és gondviselője ...”. Tehát a főhadnagyot a nemesek testülete választja, legalábbis a kezdeti időszakban, mivel két évtized múlva Szaniszló Zsigmond naplójából egy egész más, a désihez hasonló választási mechanizmusról értesülünk. Ekkor a város két jelöltet nevez meg, a személyt illetően pedig a főispánok döntenek.¹⁴⁸ A dátum is módosul, annyiban, hogy a felterjesztés általában január első napjaiban, a kinevezés pedig a hónap közepén, végén történik.

A fennebb említett privilégiumokkal Torda csupán néhány évtizedig élhetett háborítatlanul, hisz 1711-ben, a Rákóczi-szabadságharc elfojtását követően, a hadfelkelést Erdély esetében megszüntették. A tordaiak katonai szolgálatára sem tartanak már igényt, így, mivel kiváltságolt helyzetük alapja a katonáskodás volt, 1715-ben adó alá írják az egytelkes nemeseket, akik ezáltal elveszítik legfontosabb privilégiumukat.

Valamikor a 18. század első felében, 1735 és 1742 között veszítik el pallosjogukat is, mint a források említik főhadnagyuk hanyagsága miatt. 1735-ben egy Torda vármegyei statútum tanúsága szerint a vármegye által halálra ítéleteket gyakran a tordai piacon végezték ki: „Midőn vicetiszt atyánkfia a tordai piacon valamely malefactort exequáltat, azonnal tétesse is koporsóba s mindjárt vitesse ki a piatról”¹⁴⁹. 1742-ben a város képviselői kérik a megyei közgyűlést, hogy ismerje el pallosjogukat. Ezt el is érik, de a közügyigazgató ellentmond, így az ügy 1745-ig húzódik, mikor a Királyi Kormánysház határozata végül visszahelyezi Tordát régi jogába.¹⁵⁰ A század második felében a másik sarkalatos kiváltság, az igazságszolgáltatást illető különállóság csorbult azáltal, hogy a városban vagy annak határán birtokos, de nem Tordán lakó nemesek tordai polgárokkal folytatott pereiket nem a városi bíróságon, hanem egyenesen a vármegye előtt kezdték meg, megsértve ezáltal Torda belső törvényeit. Több ilyen esetet említ Csipkés Elek és Orbán Balázs is. Emiatt 1781-ben Márkó György főhadnagy és Miklós László jegyző aláírásával beadványt juttatnak el a Főkormánysházhoz, melyben előadják panaszukat és kinyilvánítják azon szándékukat, hogy továbbra is élni kívánnak önkormányzati és bíraskodási jogukkal¹⁵¹. A jogvédelem terén egy hasonló próbálkozás 1791-ben történt, amikor II. Lipóthoz nyújtanak be emlékiratot, melyben egyéb sérelmeik mellett az adózás kérdését teszik szóvá: az adófizetés mellett katonát is kell kiállítaniuk és beszállásolniuk, ezért hivatkozva az 1665. évi nemesítésre és a *Compilatae Constitutiones* V. rész 45-ik cikkelyére, kérik az adómentesség visszaállítását – siker nélkül.¹⁵² Három évtized elteltével a város egy hasonló folyamodvánnyal fordul a Főkormánysházhoz, ennek nyomán születik meg az 1823. sz./1878. rendelet. Torda város panaszára, hogy a vármegyei tisztség beleártja magát a város hivatali hatalmának gyakorlásába, a Gubernium a panaszok megvizsgálása után, a vármegyei tisztség

¹⁴⁷ ETA VI. 1. 44.

¹⁴⁸ TT 1889. 249–250.

¹⁴⁹ C Stat I. 398.

¹⁵⁰ Orbán 1889. 134.

¹⁵¹ Uo. 135.

¹⁵² Uo. 135.

észrevételeinek és a főispán jelentésének ismeretében, minden egyes panaszt illetően a következőképpen dönt:

1.) Arra a panaszra, hogy a vármegyei törvényhatóság közügyekben [közigazgatási ügyekben] bitorolja a város hatalmának gyakorlását (jurisdictio):

a.) a Gubernium nem tűrheti el, hogy a vármegyei tisztség kapitányság címén a városban élő, de ott nem birtokos, így a városi tanács hatósága alá nem tartozó nemesemberekre bízza a hivatalos levelezés vitelét és a vármegyei közgyűlés és törvényszék hirdetményeit, mert a levelezés kihordására lovasküldöncök (obequitatores) vannak, a hirdetések ügyében pedig a városi tanácsnak kell átírni.

b.) a vármegyei tisztség nem avatkozhat be a városi tanács közügyi [közigazgatási] határozataiba, ezekben az ügyekben kizárólag a főispánnak van felügyeleti joga (kivéve az adózási ügyeket).

c.) a városi mészárosokat illetően kizárólag a próbavágások ügyében kell a vármegyei tisztséggel egyetértésben eljárni, egyébként ebben a vonatkozásban is a főispánnak van felügyeleti joga.

d.) a próbavágásokhoz összevásárolandó marhák ügyében a vármegye által Bonyhára küldött biztost illetően a vármegyei tisztségnek a városi tanáccsal egyetértésben kellett volna eljárnia.

e.) az adózást illetően a királyi adószedő (regius perceptor), mivel ő szedi be a vármegyei adót, a vármegyei tisztség ellenőrzése alá van rendelve.

f.) a fentiekből nem következik, hogy a városi adószedők alá lennének rendelve a vármegyei tisztségnek, ezek közvetlenül a városi tanácstól függenek, az adózás módjáról a főispán tesz jelentést a Guberniumnak.

2.) A törvénykezés módját illetően terjesszék fel a Guberniumnak az 1666-ban a vármegyei közönség által jóváhagyott helyhatósági szabályzatot. Ha nincs meg a levéltárukban, jelentsék ezt a Guberniumnak. A városi tanács első fokon ítélezhet.

I.2.2. Bírászkodás a 17. század második felében

A magyar jog, mint Werbőczy Tripartituma is kimondta, lehetővé tette, hogy a szabad városok, iparosok, kereskedők maguk között ún. statútumokat, belső törvényeket alkossanak, melyek egyrészt nem mondhattak ellent az országos törvényeknek, másrészt pedig csak az illető városra, közösségre voltak kötelező érvényűek.¹⁵³

A városok statútumai leginkább olyan helyi jellegű ügyekkel, csak a város lakóit érintő kérdésekkel foglalkoznak, mint a vásár-, kocsmá-, mészárszék-, bolt-, malomtartás, legeltetés, a vasárnapi munkaszünet megtartása, káromkodás stb.

A Csipkés Elek kéziratában fennmaradt statútum a peres ügyek lebonyolítását szabályozza. Elolvasva a 3–25. pontokat, betekintést nyerhetünk a 17. század második felének igazságszolgáltatási mechanizmusába. A statútumból kiderül, hogy a tordai főhadnagy assessor társával a város lakóinak peres ügyeiben elsőfokú bíróságként ül törvényt és hoz ítéletet, mely másodfokon Torda vármegye törvényszékére fellebbezhető. A perbehívás a város idézője által történik (13. pont), a perre pedig az idézéstől számított nyolc nap után kerülhet csak sor (14.). A nyolc nap leteltével a felperes írásban adja be keresetét, melyre az alperes szintén írásban

¹⁵³ CF Hármaskönyv, III. rész, 2.cím, 7. cikk.

felelhet (15.). Ha az alperes két alkalommal nem jelenik meg, a harmadik széken végleges ítéletet hoznak az ügyben (16–18.), az alperes pedig 2 forint büntetést fizet az igazságszolgáltatás fékezéséért.

A kisebb ügyek, úm.: osztozás, adósság, hitbér, jegyajándék, lopás, becsületsértés kérdései és minden tíz forintot meg nem haladó ügy a város törvényszékének kizárólagos hatáskörébe tartozik, felsőbb fórumra való fellebbezés lehetősége nélkül (3.,12.). Az 50 forintig terjedő ügyek első fokon a városi széken tárgyalandók, a fellebbezés lehetőségével vagy a vármegyéhez, vagy a Táblára (6.). Az 50 forintot meghaladó ügyek a városi és vármegyei széken vagy a Táblán egyaránt elkezdhetők (5.).

Az 1680. évi gyulafehérvári országgyűlés törvényesíti a már a 60-as évektől egyes vármegyékben (Torda, Kolozs, Belső-Szolnok, Küküllő) működő alszékeket (sedes partialis), ezzel az aktussal némileg változik az erdélyi igazságszolgáltatás rendszere. Kialakul az a gyakorlat, hogy az alszék a 100 forint alatti ügyek, míg a derékszék (sedes generalis) a 100 forint feletti ügyek fellebbezési fóruma. Továbbra is lehet fellebbezni a Fejedelmi Táblára is.

A nagyobb hatalmaskodás öt esetében a városi szék előtt kezdődik a per (7.), akárcsak emberölési ügyben (9.). Ugyanitt megjegyzik, hogy a tetten ért gyilkos elítélése és kivégzése is ugyanezen széken történik. Erre volt is lehetőség, hisz Tordának már korábban pallosjoga volt.

Ha valaki a tordai széken meghirdetett pert más székre vinné, perpatvar (calumnia) bűnébe esik, és perét örökre elveszíti (8.), ha pedig bebizonyosodik, hogy alaptalanul vádol valakit, meg kell fizetnie a perköltséget, az alperest pedig felmentik (19.).

A nemesség cselédei, zsellerei stb. szintén a városi szék előtt felelnek tetteikért. Súlyos bűntettek esetén ők megfoghatók, „mert őket nemesi szabadsággal élőknek, annál inkább magunkhoz hasonlóknak semmi képpen nem agnosculhattuk” (11.).

Az ügyek a bejegyzés sorrendjében nyernek jogorvoslatot, azonban a szék fenntartja magának azt a jogot, hogy egyes „szegények és miserabilisek” ügyeit soron kívül tárgyalja (20.).

E jogszabály csak a városban lakókra érvényes, nem vonatkozik a vármegyei nemességre és más idegen személyekre (24.). Kivételt képeznek azok az idegen gonosztevők vagy törvényteleniséget pártolók, akiket Torda határán fogtak el (10.). Az idegen, nem Tordán lakó személyek itteni nemesek elleni keresete megkezdhető a városi széken is, ha az idegen úgy akarja, de ilyen ügyek kompetens fóruma a vármegyei törvényszék (25.).

Végül a statútum szerzői felsorolják a leggyakoribb bírságokat, illetve néhány perorvoslat díját.

A peres ügyek egy része bírságot vont maga után, míg másik csoportja csupán végrehajtást igényelt – ez utóbbiak között leggyakoribbak a hitbér, a jegyajándék, a zálogos jogok.¹⁵⁴ Az első kategória (tehát a bűnügyek) egy külön csoportját alkotják a főbenjáró bűnök, vagy a nagyobb hatalmaskodás (actus maioris potentiae) öt esete (quinque casus): nemes ember megsebzése, ok nélküli letartóztatása, megölése, nemesi házak megtámadása vagy nemesi birtok elfoglalása. Ezeket a bűntetteket az erdélyi vármegyékben fej- vagy jószágvesztéssel büntették, de nem mindkettővel¹⁵⁵. Védett emberekkel (bírók, fejedelem emberei) szemben elkövetett nagyobb hatalmaskodás viszont hűtlenségnek (nota infidelitatis) számított, fej- és jószágvesztést is vonva maga után.

¹⁵⁴ Uo. III. rész.,8. cím, 3. cikk.

¹⁵⁵ Bónis II. 1942. 218.

A bírságok között találjuk a mortuum homagiumot (vérdíj), mely az emberölő fejének díja. Noha kezdetben a megölt embernek az ára volt, később a gyilkos a saját fejének árával tartozott.¹⁵⁶ A vivum homagium (élődíj) a verés, súlyos testi sértés bírsága volt, összegben a vérdíj felét tette ki.

A vérdíjhoz hasonló bírság a fejeváltás (emenda capitis), amit leginkább a nagyobb hatalmaskodás azon eseteiben kellett fizetni, amikor nő vagy egyházi férfi követte el a bűnt, akiket nem lehetett ilyen esetben fejvesztéssel sújtani. Voltak ezenkívül más esetek is, amikor fejeváltás megfizetését rendelték el a bírók. Az ítélet jószágvesztést is maga után vont: az elítélt kifizette a fejeváltásot, majd vagyonának többi részén a bíró és a sértett osztoztak 2/3–1/3 arányban. Általában a fejeváltás felét tette ki a nyelvváltás (emenda linguae), melyet rágalmazás, becsületsértés esetén ítélték meg.

Hasonló és igen gyakori eset volt a patvarkodás (calumnia), melyen leginkább jogtalan perlekedést, alaptalan vádaskodást, becsületsértést, ugyanazon ügynek két széken való párhuzamos megindítását, a már teljesített követelés perelését értették. Büntetése a per elvesztése, és az erdélyi vármegyékben 200 forint bírság volt.

A bírságok többi része a per folyamán tanúsított magatartásért volt kiszabható. Ilyen volt a széksértésért (széktörésért) (violatio sedis) „a törvényszék előtt mondott éktelen szavak vagy a jelenlevők becsmérése” miatt megítélt büntetés, vagy a visszaűzés (onus repulsionis) díja, mely egyrészt az ítélet végrehajtását akadályozó vétség, de perorvoslat is lehetett egyes esetekben. Az ítélet végrehajtását az alperes megakadályozhatta azáltal, hogy a végrehajtót karddal elűzte. Ha szabályosan vitte véghez az elűzést és a Fejedelmi Táblára átutalt perben bizonyítani tudta igazát, úgy perorvoslatnak minősült a visszaűzés. Viszont ha az elűzés szabálytalanul történt, az elűző nem jelent meg a Fejedelmi Táblán, vagy nem tudta igazolni tettét, 72 forint bírságot volt kénytelen fizetni és nem élhetett repulsióval.

A perorvoslatok másik két esete az ügyvédszó visszavonása (revocatio vocis procuratoris) és a perleszállítás (depositione causae). Az első esetben az ügyvéd azon kijelentéseit lehetett visszavonni, melyeket nem megbízójának akaratából mondott; az utóbbi esetre az ügyvédszó visszavonása következtében kerülhetett sor, ha a bíró úgy döntött, hogy a vád alaptalanná vált. Perleszállításra sor kerülhetett a felperes akaratából is, ha az ügy tárgyalása előtt azt visszavonta, úgy ítélve meg, hogy keresete inkább kárára lesz mint hasznára.

A statútum tanúsága szerint a városi és vármegyei igazságszolgáltatás közötti legszembetűnőbb eltérés a bírságok és perorvoslatok díjainak különbözőségében van, ugyanis a tordai széken sokkal kisebb összegek voltak érvényben, sőt a Királyi Tábla határozata szerint, ha tordai embert pereltek a vármegye előtt, akkor is a Torda városában érvényes bírságok szerint büntették.

¹⁵⁶Uo. 219. – CJ Hármaskönyv, III. rész, 4. cím, 2.–3. cikk.

I.3. A szerző és kézírata

I.3.1. Csipkés Elek származásáról

Csipkés Elek igen népes aranyosszéki eredetű család leszármazottja. A család különböző ágait Aranyosrákoson, Várfalván, Bágyonban, Túron, Torockón, Sinfalván, Felső-Szentmihályfalván, Kövenden és Tordán is említik a források.

Az első adatok tordai Csipkésekre vonatkoznak, ezek 1515-ben Albert tordai lakos („incola Thordensis”).¹⁵⁷ majd 1591-ben György tordai főbíró említik¹⁵⁸. Ez utóbbi 1601-ben leli halálát, mikor az újtordai kastélyba húzódott lakosságot Basta hajdúi megtámadják, ekkor másik 325 férfival együtt veszíti életét¹⁵⁹.

A 17. századtól kezdve a családra vonatkozó adatok megszorodnak, így a továbbiakban csak Csipkés Elek származásával összefüggő aranyosrákosi és tordai ágakat kísérem figyelemmel.

Az 1642 márciusában megtartott aranyosszéki nemes-összeírás¹⁶⁰ a család több tagját is említi: így Albert, István és György testvéreket; Tamást, Mihály, Boldizsár és János nevű fiaival; Gergelyt, Tamás és Ferenc nevű fiaival; illetve egy idősebb Istvánt.

A rákosi Csipkések közül az első igazán jelentős tisztséget viselő személy Csipkés István, aki 1652-ben Aranyosszék főkirálybírája¹⁶¹, valószínűleg ugyanő 1664-ben mint aranyosszéki assessor tűnik fel¹⁶². A 18. század elejéig egyéb információ nincs a családról.

1702. szeptember 25-én I Lipóttól András, János, Albert és Ferenc, továbbá Albert fiai Boldizsár és István címeres nemeslevelet nyernek. Nemességüket Gyulafehérváron következő év április 4-én hirdetik ki. Címerükön egy térdelő törökre lesújtani készülő lovas látható.

Az 1711-es nemes-összeírás¹⁶³ tanúsága szerint a nemesítettek közül csak Ferenc, Albert és János van ekkor Rákoson, ugyanakkor Tordán találunk egy Csipkés Istvánt,¹⁶⁴ aki 1712 után költözött Tordára, és aki esetleg Albert fia lehet.

A rákosi Csipkések leszármazását a 18. század második feléig a következő családfa mutatja be.¹⁶⁵

¹⁵⁷ Monumenta rustorum... 378.

¹⁵⁸ Kemény. Appendix XIV, 39. szám. – Orbán 1889. 157.

¹⁵⁹ ETA I. 204.

¹⁶⁰ Weress 1907. 53. – Kövendi Weress 1885. 125.szám.

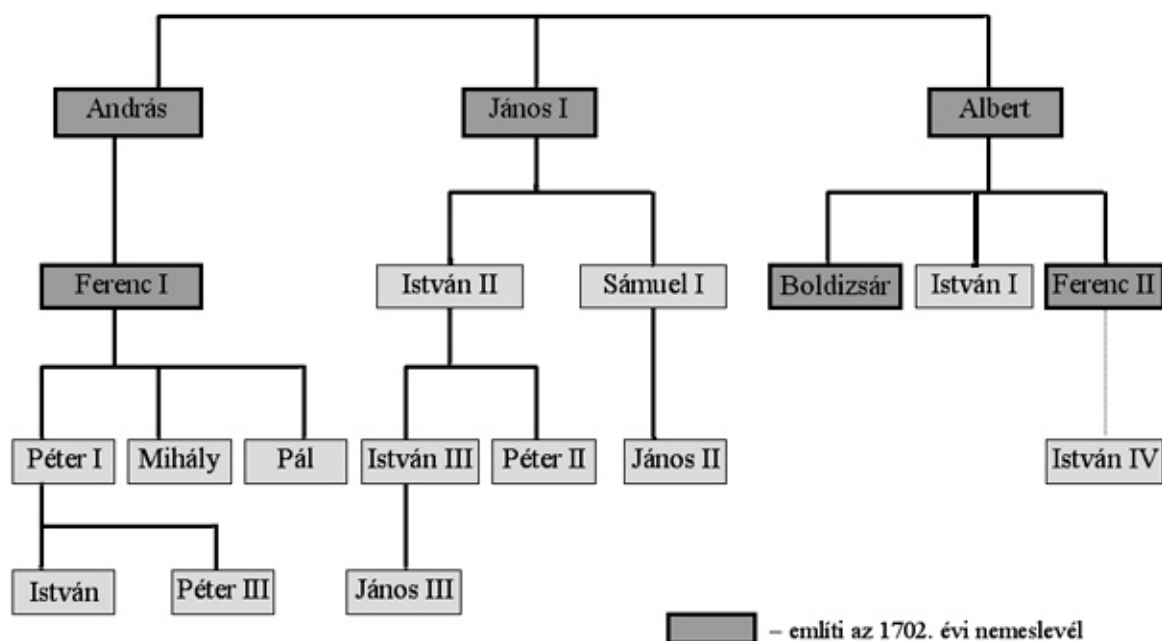
¹⁶¹ Orbán 1889. 184.

¹⁶² SZT I. 461.

¹⁶³ Barabásy 1907, 11–12 szám., 106.

¹⁶⁴ A Torda vármegyei nemesek 1711. évi összeírása másolatban megvan: Mike Regestra, fol. 49–61.

¹⁶⁵ A családfa elkészítésénél felhasznált források: Mike: Collectio II, fol. 425. – Kemény: Repertorium III, 90.

1760-ban János II, Péter II, Mihály, István III és Pál a nemeslevelet nyerő András és János leszármazottai bizonyítják nemességüket.¹⁶⁶

1785-ben István II leszármazottait említik, ezek István III, Péter II és János III.¹⁶⁷ 1808-ban ezen ág Péter és János nevű képviselője 5, illetve 3 telkes nemesként jelenik meg¹⁶⁸.

1786-ban András fia: Ferenc fia: Péter fia: István V bizonyítja nemességét. Őt ekkor mint Tordán lakót említik.¹⁶⁹

A harmadik, Albert-ág leszármazottait – Boldizsár, István I és az árva Ferenc II – Kemény József forrásra való hivatkozás nélkül említi.¹⁷⁰

Az Aranyosrákoson lakó Csipkésekről egyéb információt nem találtam, így a továbbiakban a Tordára elszármazott ágról kívánok néhány szót ejteni.

A 18. század első felében a tordai Csipkések száma igen megszaporodik; míg 1702-ben Csipkés Györgyöt, majd 1711-ben Györgyöt és Istvánt találjuk csupán, 1765-re a családfők száma 7 (Lőrinc, István, József, Zsigmond, Sámuel, Ferenc, János), ehhez járul még egy özvegy (Csipkés Istvánné), a családtagok száma pedig összesen 27.¹⁷¹ Sajnos nem lehet megállapítani, ezek közül ki a nemesített aranyosrákosi ág leszármazottja, de valószínű, hogy közülük is települtek be a városba. Ugyancsak 1765-ben Péter, Mihály, Pál és János

¹⁶⁶ Kemény: Collectio III, 90.

¹⁶⁷ Uo. III, 90.

¹⁶⁸ Uo. III, 90–91.

¹⁶⁹ Uo. III, 87.

¹⁷⁰ Uo. III, 93.

¹⁷¹ A tordai unitárius egyházközség hívei 9–21.

Aranyosrákoson van,¹⁷² hiányzik azonban ebből a generációból István, akiről feltételezni lehet, hogy egyazon személy a Tordán talált Istvánnal.

1759 és 1804 között a család több tagját találjuk a kolozsvári unitárius kollégium tógátus diákjai között (István – 1759, 1760; János – 1777; egy másik János – 1781–1783; Elek – 1786; Albert – 1790; Pál 1796; Boldizsár – 1796 és András – 1804),¹⁷³ innen hazatérve majd mindenikük jelentős városi, vármegyei tisztségeket tölt be.¹⁷⁴

István, aki 1759–1760-ban Kolozsváron diák, 1770–1772 Torda vármegyei ügyvédként jelenik meg.¹⁷⁵ Jakó Zsigmond mint Ferenc fiát említi, így valószínű, hogy Albert I leszármazottjával van dolgunk.

Az ifjabbik János előbb guberniumi jegyző, majd Kolozs vármegyei adószedő és derékszéki ülnök ugyanazon vármegyében; az idősebbik János pedig szintén guberniumi jegyző.

Albert 1804-ben tűnik fel, mint Torda vármegyei iktató, majd 1815-től városi aljegyző és kincstári ügyész, ezzel párhuzamosan előbb az ótordai unitárius egyházközség jegyzője, majd kurátora.

Pál valószínűleg nem töltött be fontosabb tisztséget, ugyanis nevével nem találkozunk a tisztinevsorokban.

Boldizsár 1807-től királyi táblai ügyvéd és közügy-igazgatósági gyakornok; András 1819-ben tűnik fel mint városi ügyvéd.

A család egy másik tagja, Sándor 1804-ben még az ótordai gimnázium tanítója, 1804–1805-ben pedig már a bécsi egyetem diákjai között találjuk.¹⁷⁶

A Csipkés Elekre vonatkozó első adat 1786-ból való, ekkor a kolozsvári unitárius kollégium diákja,¹⁷⁷ ebből következtetve 1770 körül születhetett, feltehetőleg Aranyosrákoson. Az ótordai unitáriusok 1790-es összeírása¹⁷⁸ még nem említi, tehát ez után költözhetett Tordára, de 1798-ban már az említett egyházközség nótáriusa.¹⁷⁹ Ettől kezdve évről-évre különböző tisztségeket vállal az ótordai unitárius egyházközségben: 1799-ig mint jegyző jelenik meg, 1805-től pedig ezt a tiszteletet már Albert tölti be. Elek 1807-ben jelenik meg újból, ekkor a betegeskedő Gálfi József helyett választják főkurátorrá, mely tisztséget 1810-ig viseli, majd 1811-től Alberttel együtt konzisztórium tagok. Mivel az ótordai unitárius konzisztórium jegyzőkönyvek csupán 1818-ig bezárólag hozzáférhetőek, csak erre a periódusra vonatkozólag rendelkezem adatokkal.

¹⁷² Conscriptio Animorum.

¹⁷³ Benczédi: Adatok Istvánt 1759-ben, Jánost 1777-ben, esetleg egy másik Jánost 1773-ban unitárius kéziratok másolóiként említi: Lakó 1980. 43.

¹⁷⁴ Az említett családtagok tisztségeire vonatkozóan a tisztinevsorokat használtam: *Calendarium* (Cibin, Claudiopolis – 1770–1841); *Schematismus* (Cibin, Claudiopolis – 1780–1841).

¹⁷⁵ Rettégi 1970. 264.

¹⁷⁶ Szögi 1994. 70.

¹⁷⁷ Benczédi: Adatok.

¹⁷⁸ A tordai unitárius egyházközség hívei 28–41.

¹⁷⁹ Konzisztórium jegyzőkönyv 1794–1818.

1808-ban Gálfi József mellé nevezik ki az unitárius gimnázium helyettes gondnokává,¹⁸⁰ majd 1810–1824 között ugyanitt felügyelő gondnok.¹⁸¹

Az egyházi tisztségek mellett igen jelentős szerepet töltött be a város vezetésében is. Közhivatalnoki minőségben először 1800-ban tűnik fel, ekkor a Torda vármegyei tanács levéltárosa, majd 1804-től mondhatni egy életen át a városi tanács tagja: 1804–1825, 1829–1841 között assessor és egyben árvaszéki ülnök. Az 1826–1829 közötti időszak jelentette pályája csúcsát, ekkor került a tordai városi tanács élére főhadnagyi minőségben, ugyanakkor a tanácsban a városrendezési bizottságot is ő elnökölte.

Halála időpontját (1841) a tisztinévsorokból való hirtelen eltűnése és kézirati munkájára Kemény József által írt utólagos bejegyzés árulja el.

E néhány adat is híven bizonyítja, hogy a város életének meghatározó egyénisége volt, aki életét szűkebb pátriája szolgálatában élte le.

I.3.2. A kéziratról

Csipkés Elek kéziratos munkája, amint Kemény József bejegyzéséből kiderül, 1823-ban íródott és a szerző adományaként került a jeles történetíró-műgyűjtő birtokába, majd innen az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltárába. Ma a Román Akadémia kolozsvári könyvtárának kézirattárában található, egy másolattal együtt. Kövendi Weress Sándor szerint a múlt század végén egy másolat az abrudbányai Nagy család levéltárában is megvolt.

A munka első harmadát a történeti rész képezi és itt tulajdonképpen Torda város történetének megírására tett első kísérlettel állunk szemben. Ilyen kísérlet nem is igen történt azután sem, hisz Ercsey József *Torda vármegyei utazások* című írása érinti ugyan a város történetét, de nem tekinthető a szó szoros értelmében vett várostörténetnek, Orbán Balázs nagylélegzetű munkája (*Torda város és környéke*) pedig jóval később, a század végén született és egyben mindmáig a legkimerítőbb, bár sok helyen kiigazításra szoruló Torda-történet.

Visszatérve Csipkés munkájára, a források három nagy csoportját használta fel: történeti munkákat, okleveleket és a köztudat, a hagyomány egyes elemeit. A nyomtatott munkák közül leginkább Huszti András 1791-ben megjelent *Ó és Ujj Dacia* című könyvére hivatkozik, kizárólag a honfoglalásig terjedő időszakot illetően – nyilvánvalóan ez számára a legkevésbé ismert periódus. Ezt látszik alátámasztani az is, hogy Huszitól jelentősebb változtatások, sőt kritika nélkül vesz át passzusokat. A középkori-újkor Tordára vonatkozólag szinte kizárólag okleveles anyagra, leginkább határjárási oklevelekre hivatkozik, melyeket 1812-ben – a városért igen sokat tevő Osztrovics József főhadnagysága alatt – szereztek be a városatyák. Ekkor a város történetét érintő oklevelekről hiteles másolatokat állíttattak ki – valószínűleg ebben Csipkés Elek is fontos szerepet játszhatott, mint a város története iránt érdeklődő előljáró.

Torda város történetét a 18. század első feléig vázolja, de már a 17. század történetének bemutatásával tulajdonképpen előkészíti a terepet a második résznek, mely a város jogi helyzetét hivatott ismertetni.

A terjedelmes jogtörténeti rész leginkább idézett forrásai a három alapvető törvénygyűjtemény: Werbőczy Tripartituma, az Approbaták és a Compilaták. A szerző a város 1665.

¹⁸⁰ Varga 1907. 221.

¹⁸¹ Uo. 218. – *Schematismus* (Cibin, Claudiopolis – 1810–1824).

évi nemesítése utáni jogállását, a vármegyéhez fűződő viszonyát mutatja be egy igen fontos irat, a vármegye előtt 1666. április 9-én felolvasott és jóváhagyott statútum segítségével. E statútum – ugyan Orbán Balázs kivonatosa ismerteti a tartalmát – ez idáig teljes terjedelmében nem jelent meg nyomtatásban, mi több, sem eredetije, sem hivatalos másolata nem hozzáférhető a kutatás számára. (Orbán Balázs szerint másolata megvolt a főkörmányszéki levéltárban 5574/785 szám alatt, jelenleg azonban ez a budapesti Magyar Országos Levéltárban nem található).

Miután hosszasan elemzi a statútum pontjait, kitérve ennek kapcsán néhány, a város 17. századi és későbbi jogállását illető kérdésre, a szerző közzétesz egy 1823-beli főkörmányszéki rendeletet is, mely a városnak vármegyéhez való viszonyát szabályozza.

Talán nem járok messze az igazságtól, amikor úgy vélem, hogy ez a munka tulajdonképpen ennek az 1823. évi rendeletnek a hatására, mintegy válaszként született és beleillik azoknak a 18. századi kísérleteknek a sorába, amikor a tordaiak minden eszközt megragadtak annak érdekében, hogy igen megcsonkított kiváltságait visszanyerjék, illetve önkormányzatukat megőrizték a vármegyével szemben.

Ez a történeti munka is, véleményem szerint egy érv kívánt lenni a város közigazgatást és igazságszolgáltatást illető önállósága mellett, a vármegyei tisztség egyre bővülő hatáskörével szemben.

A kézirat egészét tekintve nyilvánvaló, hogy a köztörténeti rész a témára való ráhangolás céljával íródott és úgy is kell olvasni. Hibái, pontatlanságai bizonyos fokig érthetőek, hisz a szerző egy 19. század eleji műkedvelő történetíró, elsősorban városa érdekeit féltő, azokért tenni akaró polgár.

A következőkben olvasható Csipkés-mű kéziratát a történelmi források kiadására vonatkozó akadémiyai szabályok (Századok, 1974. évi 108. évf. 2. sz. 436–475. lap) előírásait, illetve az EME helyesírási és bibliográfiai leírásai alapelveit (Erdélyi Múzeum, 1998. 1–2. sz. 131–133. lap) követve írtuk át, visszaadva természetesen a jellegzetes „a”-zó aranyosszéki tájszólást.

Alkalmazott jelek és rövidítések:

[: ... :]	– a szerző általhasznált zárójel.
[]	– a közlétező által használt zárójel, a hiányzó szövegrészek kiegészítésére
Bp	– Budapest
Buc/Buk	– Bucureşti, Bukarest
ETA	– Erdélyi Történelmi Adatok. Szerk.: Mikó Imre (1855–1862); Jakó Zsigmond (1945–1998).
Kv	– Kolozsvár
MOL	– Magyar Országos Levéltár, Budapest
TT	– Történelmi Tár (1878–1991)

II. Torda nemes városának históriája, eredete, változásai, törvényes és politikai adminisztráltatásának rövid leírása

Rákosi Csipkés Elek által¹⁸² [†1841]

A szerzőnek saját kezeírása, melyet nékem ajándékozott 1839-ben. Kemény¹⁸³

¹⁸² A Román Akadémia kolozsvári könyvtárának Kemény József-gyűjteményében levő másolat szerint e munka 1823-ban íródott.

¹⁸³ Kemény József bejegyzése.

[fol. 1. 1. Erdélyi Történelmi Adatok] 1°. Esméretebb és igazságosabb a' históriából, mintsem azt hosszassan megmutatni szükség volna: hogy Havasalföldét Moldvát, Erdély Országát, Magyarországnak Tisza kerületbéli helyeit a' régibb időkben birták dacusok, vagy davusok, neveztetvén az ők nevekről az általok lakott hely Daciának, 's még pedig az havasalföldi moldvai környék alpestris Daciának, a Tisza és Duna környéke mellyéke ripensis Daciának, Erdély Országá pedig Mediterranea Daciának¹⁸⁴, lakván benne a' mint fellyebbis említett Dacusok vagy Davusok, még a' Krisztus születése előtt, kiket a' Romaiak hivtanak Dacos alpenses, Dacos medios, Dacos v[agy] Davos ripenses. A Krisztus születése után pedig a' 2. ^{ik} század kezdetével úgymint: a 106 ^{ik} vagy a' mint némellyeknek tetcik a 116^{ik} esztendőben Trajanus romai imperator hadat indítván Decebalus (a' mint akkor neveztetett Dacia mediterranea, melly ma Erdély Orzágnak neveztetik) fejedelem ellen, a Keresztes mezőn megveri, megis győzi Trajanus Decebalust és mind a' három Dáciát, úgy Dacia mediterraneát is elfoglallja, és a' nevezetesebb lakhelyeket római néppel megrakja, kik a' Dacusokkal edgyütt lakván, azután a' dáciái és romai nyelvből formálnak egy harmadik nyelvet, mellyből származik az Oláh nyelv. Megfészkelvén ennyire magát, Dacia Mediterraneát felosztja 10 coloniákra¹⁸⁵, ezeknek a' római coloniáknak Trajanus imperator egy Flacchus nevű római urat tészen fejedelmekké, kiról a' moldvai, havasalföldi és erdélyi rómaiak 's per consequens az ezekkel öszveelegyedett Dacusok is neveztettenek Flaccusoknak, az után corrupte

[fol. 2.] Vlacci, idő múlva valacci, kiket a' mai időkben a' mi nyelvünken oláhoknak hívunk, deákul pedig valachusoknak. A' 10 coloniák közül a' 6-ig coloniát fundállya ebben a' völgyben, a' hol ma Thorda fekszik és a' melly város a' Dacusok Birodalma alatt Davia¹⁸⁶ nevet viselt, s volt megfészkelve Ujj Tordán fellyül azon törökbuzás térhelybenn, melly mais neveztetik Oláh városnak¹⁸⁷, a' rómaiak azt a' közel lévő aknákról nevezték Salinénak¹⁸⁸ és azt a' Romaiak 170 Esztendők alatt vide O és Ujj Dácia pag. 28. 2.o Valamint a' coloniákban is megtelepített római nép a hosszszas nyugadalom miatt nehogy elpuhulna, a' coloniák praefectussai velek téglákat vettek, a' szindi határon levő mező kőstratumakból nagy négyszegű köveket bányásztattak, 's faragtattak és ezekből végre az alsó Középfelső mál és forduló nevű szőlőhegyek tetején egy közönséges magosságú és kiterjedésű várost építettek

¹⁸⁴ Az elnevezések Huszti András munkájából vannak átvéve Vö. Huszti 1791. Dácia provincia három tartománya a 118–124. évi közigazgatási reform szerint: Dacia Superior, Dacia Inferior és Dacia Porolissensis. 167–170 között újabb közigazgatási átrendezés történik, Dacia Superior neve ezentúl Dacia Apulensis, Dacia Inferior pedig Dacia Malvensis. Dacia Mediterranea és Dacia Ripensis létezett ugyan, de csak 271 után és a Dunától délre.

¹⁸⁵ Szintén Huszti nyomán. Dácia városainak száma 11–12 lehetett, ebből 3 vagy 4 municipium és 8 colonia Vö. ET I. 76.

¹⁸⁶ A dákkori település neve Patavissa-Potaissa volt. Orbán Balázs szerint a Davia név Csipkés Elek találmánya, Lebrecht nyomán, aki ide lokalizálta Diernát Vö. Orbán 1889. 28.

¹⁸⁷ Orbán Balázs szerint az „Oláh város” elnevezés nem létezett a 19. század második felében Torda helynévanyagában, szerinte „az élénk képzeletű Harkányi és Csipkés találmánya”, és csak azok az írástudók tudnak róla, akik olvasták Harkányi, Csipkés, Kemény József vagy Kurtz Antal munkáit. – Orbán 1889. 33.

¹⁸⁸ A Tabula Peutingeriana alapján a 19. századi történétírók úgy vélték, hogy Salinaet kell a mai Torda helyén azonosítani. A Salinae nevű település Potaissától délre volt, a mai Marosújvár helyén. Az ajtoni kilométerkő felirata tette lehetővé a Kolozsvár és Torda helyén állt ókori városok lokalizálását.

négy szegeletre¹⁸⁹, melyet neveztek egyszóval Sixadeniának, más szóval Saxonia várának¹⁹⁰, azért egy- átollyában, hogy a' mint fellyebbis iratott, nagy kemény kövekből építtetett, a' mint mind ezeknek is nyomaik mind a szindi határon, mind ezen vár ásványaiból, nevezetesen pedig a' Szent Miklósi és Egyházfalvi metalisokból¹⁹¹ megtettzik volt pedig:

3.º A' vár építve [: a' mint fellyebbis irtam :] négy szegeletre, négy oldalain négy bástyákkal és kapukkal megékesítve és erősítve, mellyek közül edgyik nyílt napkeletre, a' más délre, ez harmadik nap nyugatra, a' negyedik pedig északra. A napkeleti kapuja ásatott ki ezen 1821.^{ik} esztendőben mint egy egy Láda, egy-egy kaszten és asztal olyan nagyságú négyszegre faragott ködarabokbann, mely az 1712.^{ik}

[fol. 3.] esztendőben még fennállott¹⁹², tetejébe lévén az Isis istenasszony¹⁹³ képe, benne lévő házaik voltanak készítve apróbb, 's nagyobb ugy nevezett kutyafejű kövekből¹⁹⁴ a' római vitézek által készíttetett téglákból, mellyek a' légiók szerint Ultrix, Victrix Legio 7^a Legio 8^a 10^a et 12^a¹⁹⁵ nevezettekkel stigmatizáltattak, mellyeknek sok részét a nemes város praetoriális háza tornátca padimentumában láthatni még most is. A' Várba, és onnan le aquaeductussok nyomai találtattak a' régi pogány isteneknek sok féle emlékezetes néma bálványai úm.: Jupiter 's ennek Sassa, Mercur, Venus és Bacchus, 's több iszonyusok nevezetes reliquiák, mellyekből a' tunya anyaváros egyebet megtartani nem tudatt, hanem

¹⁸⁹ Itt a szerző a római castrum alatt középkori értelemben vett várat ért, holott a castrum kimondottan katonai jellegű létesítmény, a polgári település a castrumon kívül, attól észak, kelet és déli irányban helyezkedett el.

¹⁹⁰ A Sixadenia vagy Saxonia vára elnevezés jóval később jelenik meg a forrásokban, egyesek a szász telepésekkel hozzák összefüggésbe (saxones), Orbán Balázs szerint az Árpádkorban a castrumot a szászok birtokolták.

¹⁹¹ Az 1176-ra hamisított Egyházfalva és Szentmiklós közötti határjárási oklevélben a castrum „quadrangulares castrum Sixadenii” néven jelenik meg (az oklevélről részletesebben lásd alább a 33. jegyzetet.). L. Wenzel 1860. 73. A 15. század végén újból határjelként említik az 1493–1494-re datált egyházfalvi metalisban: „praedictum angulum Saxonia vara” L. Kemény: Appendix VII. 232 sz.

¹⁹² Huszti említi, hogy a castrum kapuja (nem írja, hogy melyik) még „ez előtt mint egy 79 Esztendővel [1712 táján] még fennállott”. Valószínűleg ezt a kaput írja le 1574-ben Pierre Lescalopier, majd 1604-ben Szamosközy István, aki szerint az erődítményből már csak az északi kapu áll, melynek oromzatán Jupiter, Mars vagy Pallas alakját vélte sejteni a megrongálódott kőtömbbe vésve L. Szamosközy 277. – Bethlen Farkas úgy tudja, hogy a kapu 1657-ben leomlott, azonban ez valószínűleg csak részben következik be ekkor, mivel Husztin kívül Franciscus Fasching is említi 1677-ben. A legtovább megmaradt kaput illetően a vélemények megoszlanak: Szamosközy és Bethlen szerint az északi, Csipkés és Orbán szerint pedig a keleti kapuról van szó. Lévén, hogy a két előbbi még láthatta a kaput, az ő álláspontjuk látszik elfogadhatónak.

¹⁹³ Szamosközy már a 16. század végén sem tudta azonosítani a Gorgon-fejes pajzsot tartó istenséget; a felmerülő Jupiter, Mars, Pallas vagy Isis közül a szakemberek Pallas (Minerva) ábrázolását tartják a legvalószínűbbnek. Talán innen ered a castrum magyar neve is: Leányvár Vö. Benkő 1781. 375.

¹⁹⁴ Tulajdonképpen oroszlánfejű sárkövekről van szó, melyeket újra felhasználtak a castrum tornyainak megerősítéséhez Arab Fülöp kárpokkal vívott háborúja után (Kr.u. 254–247). L. Bărbulescu 1987. 29.

¹⁹⁵ A szakirodalom nem említi a Tordán találtak között olyan téglákat, melyek ezen légiók nevével lettek volna jelölve.

Bacchusnak egy innepét ülő és ábrázoló vendégasztalt¹⁹⁶, melyet a' nemes város praetoriális háza oldalában a' késő maradék is megláthat, nagyobb részét a refformátus pap és esperes: Harkányi Miklós úr curiositássa által, vagy a' nemes nagyenyedi Refformátus Collégium, vagy pedig az afféléknek megszerzésében gyönyörködő Gyalakuti gróf Lázár István úr önagysága elnyeltek. Találatnak az említett esperest úrnál a' pénzverőháznak tornátcát fenntartott durva kőszikla kőből négyszegre faragott felső és alsóperi gömbölyebb oszlopok. Más több reliquiájából gróf Lázár István úr Gyalakután egy nevezetes házat építtetett. Megtaláltatott Hercules képének rézből készíttetett paputcsa és kesztyűje is, mely ma actu vagy a' palatinus öhercegsége ritkaságházában. Találatnak itt a' városon is külömb külömbféle romai amphorák, és urnák, cifra padimentumtéglák.

[fol. 4.] Most közelebből az 1823.^{ik} esztendőben Kolosvárt is találtattak illetén oszlop kövek a' piaci Templom környékében.

4.º Közönségesen lehet azt tapasztalni, hogy minden kerített várnak örzőhegyei 's fellegrái és sáncai szoktanak lenni, az honnan a' várt őriztetthessék, és a' réája rohanó ellenség előre megkémleltethessék. Ezen Sixadenia vagy Saxonia név alatt levő római várnak is a' rómaiak választattanak közel által ellenbe a' szindi patakan tul a' Tündéri szőlők felett egy őrálló hegyet, a' hova építtetek bizonyos bástyákat is, és azt nevezték Tündér Várnak, mely nevezetét azon hely e mai napig is megtartotta, bizonyos ez is az azon hegyen találatott sokféle épület stratumakból és rudérakból.

5.º Ezen Tündér Vár őrálló hegy allyában, az Aranyas partyára öszvehányt földből valami sáncat is csináltanak, egyátollyában a' mindjárt rajta fellyül épülve volt hídnak oltalmára és azt nevezték Léányvárnak¹⁹⁷, a' mint ennekis első nevezetét e mostani ideig is az hely megtartotta, a' mint meg tettik Ó Torda határának az 1679.^{ik} esztendőben költ matrixából¹⁹⁸, második nevezete pedig ti. Aranyasvár a' Szent Miklosi és Egyházfalvi metalisokból¹⁹⁹, azonban ruderei most is jól látcanak a' méltóságos gróf Bethlen György úr Aranyas vizén a' tájékon lévő malma mellett a sáncnak. [Lapszéli bejegyzés: Egyáltalában az azon feljől épülve volt híd oltalmára építve, amint alább meg fog tetteni. Ezen ásott sáncok helyén is fennebb, mintegy közönséges puska lövésnyire, volt egy kőfundamentumra építtetett kőmagazinum is, melynek ruderei látszanak, nevezetén az Arannyos várnak, mint

¹⁹⁶ Valójában egy halotti tort ábrázoló sztéléről van szó, amely előbb a városháza falába volt építve, ma pedig a tordai múzeumban található.

¹⁹⁷ Ezt az információt is Husztitól veszi át. L. Huszti 1791. 30. A történetírók többsége, köztük Benkő József és Orbán Balázs is a Leányvárat a castrummal azonosította (lásd 12. jegyzet). Itt az Aranyosvárról (későbbi Szentmiklósvár) van szó.

¹⁹⁸ Az 1679. évi határfelosztásban valóban szerepel a Leányvár elnevezés, de a lokalizálást ez nem teszi lehetővé. Az 1679-es határfelosztást közli: Kövendi Weress 1891. 37–41.

¹⁹⁹ Az 1176-ra hamisított oklevél Aranyosvára („castrum Aranyos war”) azonos Mikud bán várával (13. század) és a később említett Szentmiklósvárral. P. Iambor ugyan megkísérelte Torda várát ide lokalizálni az 1493–1494. évi oklevél alapján („teritoriul cetății Turda, care acum se numește cetatea Sânmiclăuș”. L. Iambor 1977. 311.), az oklevél azonban így szól: „terra castri de dicta Torda quam nunc Szentmiklósfalva nominarent”. L. Kemény: Appendix VII, 232. sz. Az 1176-os oklevél kapcsán érdemesnek tartom idézni Kemény egyik lapszéli bejegyzését: „Castrum Aranyos vár fuerat in ripa fluvii Aranyos exitruitum et ereditur ibi fuisse, ubi hodie aggerus molea Thordensis comitis Georgii Bethlen. Hoc loca dicitur fuisse et pontem lapideum Traiani super fluvium Aranyos.” L. Kemény: Appendix I, 4.sz.

megtetcik az, az Egyházfalva, és Szent Miklos között, még az 1100.^{ik} esztendőben²⁰⁰ véghez vitetett reambulationis instrumentumból.]

a.) Az ezen Aranyasvárról írhatná inkább O és Ujj Dacia, hogy ezen vár lett volna a' római imperatoroknak depositoriumak, mellyben a' faragott sókat depositálván, onnan az Aranyasan keresztül

[fol. 5.] egy kőhid²⁰¹ nyúlt volna keresztül éppen a' Nagy Berek végénél, az honnan által a' Maros vize felé egy kőből csinált széles szekér út ment volna, mellyen az említett faragott sókat szállították alá, mellynek ruderaí az említett Berek végénél a Bornemissza földén elkezdve, mindenütt Harasztos és Földvár felé szintén Maros Ujvárig, a' melly hasonlólag aknáshelly volt akkor is, most is jól kitetecenek.–

b.) Ezen Aranyas Várról nevezetesnek lenni praetendáltatik Aranyas Szék is²⁰², mint megtetcik az 1291. ^{ik} esztendőben nyert adományleveléből²⁰³ in verbis: Terram nostram de castro Torda Aranyas Vár vocatam intra, et juxta etc. Ugyanezen nevezetnél fogva írta egy Aranyas Széki poéta is ezt a' verset: Groff Torotzkay Páll eő Nagyságának Aranyas Széki Fő Tisztségéből Torda vármegyei Fő Ispánná lett instelláltatása alkalmatosságával in verbis: Gróf Torotzkai is csak azért hagyta el Aranyas Várt, hogy per Torda közelebb érhesse Kolosvárt.

6.º A Római coloniák közül az ezenn völgyben letelepedett 6^{ik} colonia az ellenség előtt való oltalam és közhasználás végett eszerént securizálván magát, a' mint fellyebbis emlittém 170 Esztendőknek lefolyása alatt mindaddig birták a' rómaiak ezt a' völgyet is, míg Aurelianus imperator idejében a' gothusok az római coloniákat Erdélyből vagy Dacia mediterraneából kinyomták, melly szerént Erdélynek vagyis Dacia Mediterraneának, consequenter ezen völgynek is, a' gotthusok, magyarok első és második béütések a' gepidák, arr vagy avar nemzetek birodalmak alatt mint volt változása nevezete, arról semmit sem szóllok, csak a' még bizonyos, hogy a' harmadik kijövetelbéli magyarok²⁰⁴ ezenn

[6. old.] völgybenn is elérkezvén a nevezetesebb városokból és helyyekből, minden más egyéb nemzeteket kitaszítottak az erdős és havasos helyyekre, nevezvén őket muntyánoknak, valachusoknak és közelebről való és lakhatásra alkalmas hegyeket nemzettségénként [: patres familias :] felosztották. Amint a' traditio vagyon, ezt a' völgyet Turda nevü magyarok

²⁰⁰ A kéziratban ugyan kétségtelenül 1100 olvasható, de valószínűbb, hogy a szerző az 1176. évi oklevélre utal. Mindenesetre az oklevéltárak és szakmunkák ezt az oklevelet nem említik, sőt egyik faluról sincs tudomásunk 1100 tájáról.

²⁰¹ Lásd a 18. jegyzetben Kemény József lapszéli bejegyzését.

²⁰² Általánosan elfogadott az a nézet, hogy Aranyosszék névadója a hasonló nevű folyó; az Aranyosvár név csak szórványosan fordul elő oklevelekben.

²⁰³ Az V. István által ide telepített kézdi székelyeknek 1270–1272-ben kiadott, majd 1289-ben és 1291-ben megerősített oklevél Torda-Aranyos várat említ: 1289: „castri Torda Aranyos”. L. Kemény: *Supplimentum I.*, 103; 1291: „terra castri nostri de Thorda Aranas juxta fluvios et inter fluvios Marus et Aranas”. L. Fejér: *Codex Diplomaticus*, tom. VI, vol. I, 150; Kemény: *Appendix I*, 77 sz. – Csipkés az itt említett Torda-Aranyos várat a Torda szomszédságában levő Aranyosvárral (a későbbi Szentmiklósvárral) azonosítja. A fent említett Torda-Aranyos várat a mai Várfalván lokalizálták.

²⁰⁴ A régi magyar történetírás a magyarok bejövetelét három hullámban képzelte el, a hun, avar és magyar betelepedést egy honfoglalás három szakaszaként fogta fel.

kapitánnya²⁰⁵ foglalván el, nevezetét arról vette volna, a' mint a' Szent Miklósi metalisnak is nevezni tetcik. Elég ennyit a' mostani célra tudni.

7.º Hogy az 1000.^{ik} esztendőben István király magyar és egyszersmind keresztény király [: a' mint a' Jus Hungarico Publici tanította :] minekutánna a' magyarok minden birodalmakat általadták, hogy azt köztök és az ő maradékai között kiosztaná, valamint Magyarországot, úgy Erdélyt 's közelebből ezen völgyet 's ennek vidékében levő helységeket is bene de regno merita personáknak kiosztá, hagyván magának is a' király bizonyos majorokat, a' mellyekben levő lakókat villanus civiseknek, az ő szolgálattya fáradozókat pedig udvarnicusoknak nevezvén, a' mineműről vagy on emlékeztet az egyházfalvi 1497.^{ik} esztendőben költ metalisban²⁰⁶ a' Szent János tetején lakott udvarnicusokról és a' mi néműek voltak; Torda, Szék, Kolos és más több városok, az illetén magának hagyott városokat emporiális 's egyszersmind anyavárosoknak úgy rendelvén, hogy az ezeknek szomszédságában közelebből lévő faluk azon városokhoz szakasztván²⁰⁷, megyéknek, mégpedig az anyavárosokról

[7. old.] Torda vagy Kolos vármegyéknek neveztesse, a' körül levő helyeket is bizonyos jegyek közé szorítván 's bizonyos személyeknek osztván ki²⁰⁸ úm. Egyházfalvát az orodi káptalannak; Szent Miklóst Mikud bánnak, Szent Mihályt Mihállynak, Péterlakát Péternek, Szent Jánost Jánosnak, az hová végtére telepedtek az akna körül szolgálatot tett király emberei, ugyan azért nevezettek udvarnicusoknak is; Sejtért más privilegiátusnak, mint mind-ezek világosan kitetecenek a szent miklósi, egyházfalvi, és sejtéri metalisokból²⁰⁹ [lapszéli bejegyzés: Melly szerént, Tordáról akkori állapotjához képp, egyéb nevezetes megjegyzést nem találhattam, minthogy ez is lévén egy anyavárosa és emporiális helye a' körüllevő faluknak, ülésbeli helyét fészkelte meg ott, a' hol ma Uj Torda fekszik²¹⁰. Az István apostoli király segedelmezése által a keresztény vallásra tért magyaroknak ezen város közepében

²⁰⁵ „Proinde Torda, dux Ungarorum”. L. Szamosközy 1880. – „Thorda, magyar hadnagy”. Huszti, 30. – A mai történetírás is azt az álláspontot képviseli, hogy a város neve magyar személynévből származik – Kiss 1978. 652.

²⁰⁶ Torda város levéltára nem lévén hozzáférhető a kutatás számára az 1497. évi határjáró oklevelet nem sikerült megtalálnom. Udvarnokteleket 1291-ben, udvarnicusokat 1177, 1202–1203-ban és később is említene. – L. CDTr I. 13, 29, 482 sz.

²⁰⁷ A vármegyét a közigazgatási központul szolgáló királyi várakról nevezték el. Torda vármegye kialakulásával kapcsolatban több elképzelés is napvilágot látott: keletkezését Szent István korára (Mályusz E., Heckenast G.), a 12. század végére (Kristó Gy.) vagy a 13. századra (Makkai L.) teszik, utóbbiak feltételezve azt, hogy a legkorábbi Fehér vármegyéből szakadt volna ki. L. Kristó 1988 507–510. – Kristó 1994. 680.

²⁰⁸ Itt a szerző a Torda környéki települések nevének eredetére próbál fényt deríteni. Valószínű, hogy Egyházfalva neve azzal hozható összefüggésbe, hogy már korán (1177 előtt) az aradi prépostság birtokába került, ekkor úgy jelenve meg mint tordai föld: „terram in Torda” (13. sz.). A templomcíméből alakult helységnevek eredete különböző módon magyarázható. Rendszerint a helyi templom védőszentjének nevéből alakult, de léteznek esetek, ilyenre utal Csipkés is, amikor a templomépítető védőszentjének nevét őrzi a falunév. L. Mező 1996. 36–44.

²⁰⁹ A szerző a Torda környéki falvak kezdeteiről az első okleveles említések és a hagyomány felhasználásával próbál képet alkotni. A felsorolt falvak közül Egyházfalva és Szentmiklós esetében a birtokviszályoknak és ezek nyomán a határjárási leveleknek köszönhetően van viszonylag világos képünk. E falvakról részletesebben lásd alább.

²¹⁰ A város mai területén az első középkori település nem Újtordán, hanem az ótordai akna körül alakult ki, a mai Újtorda helyén csak a 13. század második felében alakult ki település.

1202²¹¹-ben építettek egy templomot, melyet szenteltek 's hívtak Szent Benedek templomának és egy magas kökerítéssel körül vettek 's ma is fennáll. Ezt a Reformációig bírták a catholicusok, azután a reformátusok. Lakossai hivattattak hospites Tordenseseknek – mint megtetszik az 1366.^{ik} esztendőben Ajton és Torda között véghez vitetett reambulationis instrumentumból²¹²].

8.º Megszaparadván pedig a' nemzetségek, kezdettek edgyik a' másik kiszabott határain belől harapódzni, az honnan származtanak a' civodások a' méták felett és azoknak kijáratásai, a' minéműt kezdett ebben a völgyben Mikud bán²¹³ az 1176²¹⁴.^{ik} Esztendőben a' Tordaiak ellen, az orodi káptalan 1391.²¹⁵ és 1495.²¹⁶ esztendőben ugyan a tordaiak ellen. A' tordaiak pedig Ajton, Csán, Koppánd²¹⁷ ellen 1366.²¹⁸, 1376.²¹⁹, 1641., 1643.²²⁰, 1648.²²¹,

²¹¹ A mai katolikus templom helyén kétségkívül már az Árpádkorban kőtemplom állt, lévén, hogy a város a 13. századtól vármegyei és főesperességi központ, de erről a templomról sem írásos, sem régészeti adatok nem ismeretesek.

²¹² „civium ac hospitum civitas Tordensis” – *Urkundenbuch II*, von. Zimmermann – Werner – Müller, Hermannstadt 1897. 244, 261–263.

²¹³ Mikud István bán, Mikud comes fia, IV Bélától 1262 körül kapja adományba Szentmiklósvárát és a hozzá tartozó Szentmiklós falut. (L. *Erdélyi okmánytár*, 236. sz.). 1288-ban Mikud bán és testvére Imre mester kegyes adományként az erdélyi püspökségnek adományozzák Szentmiklóst. (Wenzel *i.m.* IV, 332. sz.: „terram Scenth – Miklous in comitatu Torda existentem Petro episcopo Transilvano donat”) a Szentföldre való menetel fogadalma alóli felmentésért cserébe. Egy 1279. július 8-i IV. László által kiadott oklevél szerint Mikud bán birtokolta még Dobokavárfalvát, Susad nevű lakatlan földet és más üres földeket Doboka megyében, Igructelket és Kerekegyházát az Aranyos folyó mellett, melyeket V. Istvántól kapott, továbbá Koppándot Torda város közelében. L.: *Az Árpádházi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke II*. Szerk. Szentpétery–Borsa, Bp. 1961. 2990. sz.

²¹⁴ Az 1176-os határjárási oklevelet (Wenzel *i.m.* I, 73; Kemény: Appendix I, 4. sz.) Karácsonyi János a hamis oklevelek közt említi, indokként azt hozza fel, hogy ekkor még nem léteztek az oklevélben szereplő családnevek (Mikud, Járai), ahogy a magnificus banus cím sem, az aradi prépost pedig csak 1380-ban különítette el vagyonát a káptalanétól, holott az oklevél az aradi káptalan tulajdonaként említi Egyházfalvát. L. Karácsonyi János: *A hamis, hibás, és keltezetlen oklevelek jegyzéke 1400-ig*, Bp., 1902, 10. P. Iambor mint hibáskeltő de hiteles oklevelet említi, szerinte a helyes keltezés 1276. szeptember 30. L. P. Iambor. *i.m.* 310. Jakó Zsigmond 16. század eleji hamisítványnak tartja, amely az 1177. évi oklevél felhasználásával készülhetett. L. *Erdélyi okmánytár*, 347. sz.

²¹⁵ Közli: Ub III, 24; ZsOkI I. 2043. sz.; regeszta. – TT, 1889. 732.

²¹⁶ 1495-ös keltezésű határjárási oklevelet az aradi káptalan Egyházfalva nevű birtoka és Torda város között nem sikerült találnom, valószínűbb, hogy arról az oklevélről van szó, melyet Kemény József a keltezés hiányában az oklevelet kibocsátó vajdák (Losonczy László és Béltői Drágffy Bertalan) után 1493–1494-re datált. Másolatban megvan: Kemény Appendix VII, 232. sz.

²¹⁷ Falvak Torda város közelében.

²¹⁸ 1366-ból két határjárási oklevél is ismeretes Ajton és Torda között. L. Ub II, 244, 261–263.

²¹⁹ Valószínűleg elírás történt, ugyanis 1376-ból nem ismeretes ilyen jellegű oklevél, viszont 1377. június 8-án valóban kijárták Ajton és Torda határát. L. Ub II. 472–473.

²²⁰ Az 1641 és 1643-ból való oklevelek Ajton, Újtorda, Csán és Rőd közötti határjeleket rögzítik. Mindkettő másolatban: Kemény: Appendix XVII, 136. sz.

²²¹ Másolatban: uo., XVIII, 154. sz.: határjárás Ajton és Újtorda között.

1714.²²², 1724.²²³, 1725.²²⁴, 1733.²²⁵ és 1734.^{ik226} esztendőekben ugyancsak Torda a' rődi nemesek²²⁷ ellen a' sejtéri praedium²²⁸ aránt 1411²²⁹-be. – Viszont Torda a Szent Mihályfalviak²³⁰ ellen a' 1591., 1639.^{ik231} esztendőekben, amint mind ezek az arról költ és a nemes város levelestárában megtalálható metalislevelekből²³² világosok.

9.º Tordának, qua egyedül Thorda várossának [: mellynek lakossi az 3.^{ik} András király által az 1291.^{ik} esztendőben Tordának adott privilegiumnál²³³ fogva hospites Tordenseseknek²³⁴, az 1366.^{ik} esztendőbeli metalis²³⁵ szerént pedig cives Tordenseseknek²³⁶ neveztettek :]. Határa nyúlt csak a' völgyen fel az Alsó- és Közép- mál között lefolyó sikátor az úgynevezett Harkányi sikátoron le a Tarsally és Mátyás Nagy Páll

[fol. 8.] joszágaik között lemenve, a Sóos, vagy Rákos patakan keresztül a' Kastély és Zejk malam között az ugyan Harkányi és Intzédi házak között lévő sikátoron a' Sánta patakan keresztül menve a' gróf Bethlen csüreskertye a Jantsó papné telke [: melly régentén Kemény telek volt :] úgy a' Sina és Otártza nevezet alatt lévő szőlőhegyek között, ugyanezen Otártzai vénhegy, kerekdomb, Pallosmál és Vargamál szőlők tetején a' kolosi út boszi, ajtani, csáni, koppándi határok között, mint megtetcik ez az András király adományleveléből²³⁷ is,

²²² Valószínűleg elírás történt és az utalás az 1717.évi oklevélre történik, ugyanis 1714-ből nem ismeretes határjárás oklevél.

²²³ Másolatban: Kemény: Appendix XX, 53. sz.; ugyanakkor utalás történik egy korábbi, 1717-es rendezési kísérletre, melyre nem került sor a kirendelt comissarius halála miatt.

²²⁴ Torda és Ajton közötti határjárás. Másolatban: uo., XX, 54. sz.

²²⁵ Másolatban: uo., XX, 57. sz.

²²⁶ 1734-ből nem találtam oklevelet.

²²⁷ „Michaele filio Ladislai, dicti Cseh, altero Michaele filio Joannis, Emerico, Matthia, Clemente et Valentino similiter Cseh dicto de Reüd et Michael dicto Kályáni”.

²²⁸ Falu a mai Tordától északra, melynek határa és lakossága a 15. század folyamán beépült a városba. Nyilvánvaló, hogy Csipkés tévesen olvasta az oklevelet, ugyanis Sejtér mint föld („terra litigiosa Sehter”) és nem praediumként fordul elő, a tévedés a hasonló alakú „praedictam” szó miatt történhetett („terram litigiosam Sehter praedictam”). A „Sejtér praedium” olvasatot Csipkéstől Orbán Balázs is átvette és azt a következtetést vonta le, hogy Sejtér mint Torda város praediuma valamikor 1366 (amikor mint önálló falut említik) és 1411 között olvadt be a városba.

²²⁹ Másolatban: Kemény: Appendix IV, 240. sz.

²³⁰ Ma Alsó- és Felső Szentmihály, falu Aranyosszéken, Tordától délnyugatra.

²³¹ Mindkét oklevelet részletesen leírja: Orbán 1871. V. 1871. 159–160.

²³² 1812-ben Osztrovics József hadnagysága alatt a város hiteles másolatokat készíttetett a fontosabb adománylevelekről és határjárásokról. Ezeket a másolatokat használta fel Csipkés és később Orbán Balázs is.

²³³ Közli: Ub I. 181. – CD tom. VI, vol. I. 105. – KvOkl I. 28. – Kemény: Appendix I, 87. sz.

²³⁴ „Hospites nostres de Thorda Akna”.

²³⁵ Lásd a 37. jegyzetet.

²³⁶ Mindkét oklevél ugyanazon formulát használja: „cives seu hospites Tordenses”.

²³⁷ Lásd. az 52. jegyzetet.

mellyben Torda Torda Aknának²³⁸ is nevezték, maga pedig a' város alább nem nyúlt a' szász templomnál²³⁹.

10.º Tordának napkelet felől oldalszomszédjai lévén elsőbben Szent János²⁴⁰ mellynek vátrája [: ülés helye :] volt a' Szent János csorgó völgyében, temploma pedig a' Pápai Istvánné asszony Szent János völgyi földje dombján és lakossi neveztettek udvarnicusoknak azért, hogy a' régi római aknákon szolgálatot tett személyek abban laktanak és volt a' királynak különös peculiuma [: majorkodó helye :], mint e megtetik az egyházfalvi metalisból²⁴¹, második szomszédja volt Köjködök²⁴² mellynek extensiója a' kolosi út és az alatta lévő Soós völgy között ki az O Tordai Gorgány teteéig nyúlt és 3.^{or} Vízeltment Telek²⁴³, melly ma neveztetik Péterlakának azért egyátollyában, hogy a bosi határon eredett patak határunkat keresztül folyván, a' Virágos és péterlaki tókon keresztül a' Péterlakán foly be az Aranyasba, mind ezen három helyek, úgy a' koppándi és szindi szénafüvek, nemkülömben Torda hasadékjától kezdve a' Borév mellett lefolyó Aranyasig lévő erdő lévén a királynak tulajdona²⁴⁴.

4.º Délről, és napnyugatról való szomszédjai pedig lévén Tordának Szentmiklós²⁴⁵ [: melly Szent Mihállyal²⁴⁶ egy testvér volt, és üléshelyek volt az Aranyosann innen, Szent Mihálly az Aranyasan túl

²³⁸ Lásd az 53. jegyzetet.

²³⁹ A város területének változását illetően lásd a bevezető tanulmány Városfejlődés c. alfejezetet.

²⁴⁰ Ma nem létező falu, valószínűleg Tordától keletre lehetett. Az 1177. és 1202–1203. évi oklevelek, melyek az aradi káptalan Egyházfalva nevű birtokának határait írják le, említik az Aknahegy és Sospatak közelében a király udvarnokait. III. András 1291-ből való adománylevele szintén említi Udvarnoktelket, mint a tatárjáráskor elpusztult falut, melynek határát ekkor Torda város kapja meg. Csipkés Szentjános faluval azonosítja (a határjárás oklevelek szerint körülbelül arra a területre lokalizálható), ezt a nézetet fogadja el Orbán Balázs is. L. Orbán 1889. 112.

²⁴¹ Noha Csipkés itt nem említ évszámot, valószínűleg az 1202–1203. évi oklevélről van szó, melyben Imre király megerősíti az aradi prépostságot erdélyi birtokaiban. Ezek közt említ egy földet Torda közelében, melynek leírja határait. A határjelek közt találjuk az Aranyos folyót, Saxoniavárt, Füzeskutat, udvarnokokat, Sospatakot stb. L. CDTr 29. sz.

²⁴² Lokalizálatlan falu Torda város szomszédságában, attól északra. 1291-ben Külked formában jelenik meg a falu neve, ekkor mint a tatárjáráskor (1285) elpusztult falut említik és határa a város birtokába kerül. *Erdélyi okmánytár*, 482. sz.

²⁴³ Nem lokalizálható helység. Csipkés feltevését, miszerint Péterlakának felel meg Orbán Balázs is elfogadja. Szerintük Vízeltmentelek elpusztult falu határát is III. András 1291-es oklevelében Tordának adományozza. A MOL EGLt 5326/785 szám alatt található az 1291. évi oklevél 1614-ből származó átiratáról 1785-ben készült másolat, mely valóban említi a falut „Vezeltmenteluk” formában. III. András oklevelének különböző kiadásai (lásd 52. jegyzet) egyikében sem jelenik meg Vízeltmentelek, de jelzik, hogy hiányos az olvasat.

²⁴⁴ „Insuper etiam quasdam terras nostras, Külked, Wdwarnukteluk..... et silvam nostram Királyerdeje vocatam, ultra Tordahasadekia existentem”. Tordaakna adománylevele 1291-ből.

²⁴⁵ Falu a mai Torda területén, mely a 16. század folyamán beolvadt a városba. 1197-ben mint Tordavártól függő falut említik („Terra castri de Thorda”). L. Csánki 1913, 738. A falut, Szentmiklósvárral együtt Mikud bán kapja meg 1262-ben IV. Bélától (lásd a 32. jegyzetet). Mikud bán 1288-ban az erdélyi püspökségnek adományozza. Ugyanekkor járják ki határait – eszerint keletre az aradi prépostság földje, Egyházfalva, nyugatra Mikud bán másik faluja, Kerekegyház, északra a Járaiak Szind nevű birtoka és Mikud bán Koppánd nevű birtoka terül el. 1406-ban Zsigmond király az itteni köházszal, püspöki kúriával és malommal együtt némely Szatmár- és

[9. old.] költöztén az 1625.^{ik} esztendő előtt mint megtetcik Approbatae Constitutiones 5.^{ik} rész 60.^{ik} edictuma magyarázattyából²⁴⁷ :] 5.º Egyházfalva²⁴⁸, melly volt a' régibb időkben tulajdona az orodi [: lapszéli bejegyzés: most tám Arad :] káptalannak²⁴⁹, onnan pedig deveníált a' fiscusra²⁵⁰ mint megtetcik azon esketésből, melly Torda és Szent Mihályfalva

Külső-Szolnok vármegyei birtokokért, mint a tordai királyi sókamarához igen alkalmas helyet, cserébe vette az erdélyi püspökségtől és a királyi sókamarához csatolta (ZsOkl II/1, 4366. sz.). 1429-ben is királyi birtokként, a tordai sókamarához tartozóként, mint Torda város végén fekvő birtokot említik: „*possessione regalis Senthmiclos... in fine civitatis Thorda penes Aranyas habita*”. L. Csánki 1913. 738. I. Ulászló 1441-ben Bogáthy Péternek, V. László 1453-ban Losonczy Dezsőnek adományozza. Szentmiklósról lásd alább a 74. jegyzetet.

²⁴⁶ Ma Alsó- és Felső Szentmihály, Aranyosszéki település Tordától délnyugatra.

²⁴⁷ Valóban, az Approbatae Constitutiones V. rész, 60. edictumából úgy tűnik, mintha 1625-ig Szentmihályfalva Torda vármegye része lett volna. Egy ilyen jellegű változtatás minden bizonnyal meg kellene jelenjen az országgyűlési határozatokban is, ehelyett ezen határozatokból az derül ki, hogy Szentmihályfalván „felsége zászlója alatt szolgálókat” telepítettek le, akik igyekeztek bizonyos előjogokhoz jutni az adózás terén. Az 1620-as években az országgyűlés többször is foglalkozik ezzel a kérdéssel, úgy határozva, hogy az itt letelepített „szolgáló rendek” egyenlő terhet viseljenek az aranyosszékiekkel. L. EOE VIII, 115.

²⁴⁸ Ma már nem létező falu Torda város területén.

²⁴⁹ A falu a 12. században az aradi Szent Márton prépostság birtokába kerül. Már 1177-ben ezen jogállásban találjuk. L. CDTr I. 13. sz. A reformáció előtti időszakból Szentlélek templomát is említik („... extra civitatem Torda in suburbio est vicus unus, vel platea longa cum ecclesia Sancti Spiritus, ibidem fundata”. L. Fejér., tom. VII, vol. V, 126. sz.). Tordával való birtokviszályai miatt határát többször is kijárják, határjelként említik a Hugyópatakat, Rákospatakat és Monyoróspatakat, Saxoniavárat és a Boldogságos Szűz Mária kolostor kapuját.

²⁵⁰ Georg Werner, a császári kincstár képviselőjének jelentése szerint 1552-ben Egyházfalva Tordával egy közösséget alkot, azonos kiváltságokat élvezvén. Ő javasolja, hogy királyi birtokba kellene venni, mint a sóaknákhöz közel eső helyet, az aradi káptalanhoz közelebb eső birtokért cserébe, vagy sójavadalom fejében, mégis valószínűbb, hogy az egyházi javak szekularizációjakor (1556) jut a sókamara birtokába. 1584-ben a csanádi püspökség mint az aradi káptalan jogutódja igényli Báthori Istvántól Zenthfalvának nevezett utcaként Torda városában – „platea Zenthfalva, in Oppido Thorda”. 1602-ben Báthori Zsigmond adománya nyomán jogilag is beolvad a városba.

között az 1591.^{ik} esztendőben²⁵¹ Báthori Sigmond fejedelemsége alatt véghez vitetett. Végre északról 6.º Sejtér²⁵².

11.º Ámbár pedig mind ezen fellyül irt szomszédos helyek Tordától megkülömböztetett határu és birodalmu helyek voltak légyen is és Tordához csak úgy tartoztanak mint megyebéli helyek Torda anyavárosához, mind e bizonyos az azokról külön küllön irt metalislevelekből, idővel mindazonáltal Erdélynek sokféle zavaros változásai's elpusztulásai után élvén Torda a' jó alkalmatossággal, elsőbben is az 1291.^{ik} esztendőben magának impetrállja²⁵³ 3.^{ik} András királytól Köjködök, Udvarnak Telek [: melly akkor Szent Jánosnak is hivatott :] Vízelmert Telek [: mellynek ma Péterlakának kell lenni az azon völgyön lefolyó vizéért :] elpusztult 3 faluk határait és a Király Erdejét ultra Torda hasadékja azután pedig Sejtér az 1411.^{ik} esztendőbéli metalis szerint napkelet, és délre fekvő hasonfelét²⁵⁴, melly szerint jollehet már ígyis elég nagy kiterjedésű határa lett volna Tordának, de mivel az Aranyasból való éléstől csakugyan mégis a' Szent Miklósi és egyházfalvi határok által elrekesztetve vala, Szent Miklóst is az 1469.^{ik} Esztendőbe tulajdonává tészí²⁵⁵, végre pedig

²⁵¹ Torda város és Szentmihályfalva közötti határviszályt tisztázni hivatott 1591. évi esketés Kádár Boldizsárt mint „colonus suae celsitudinis”-t és Egyházfalva bíróját említi. A nagyrészt magyar nyelven íródott esketés, azontúl, hogy érdekes adalékokkal szolgál a két település történetéhez, értékes nyelvi emlék is, ezért érdemesnek találtam néhány részlet közlését: „1us testis providus Balthasar Kádár, colonus suae celsitudinis et iudex in possessione Egyházfalva inter reliqua fatetur: hallottam ugyan Alsó Szent Mihályfalvi emberektől, hogy az Eörlyk volna határok a Thordaiaknak. A thordai Csorda pedig rajta járt mindenkor szabadon ezen az peres földön... 3^{tus} testis: «Az Eörlykán alól egyszer, mint egy 18 esztendeje, a thordai malom mester ültetett volt valami füzeket, de az Alsó Szent Mihályfalvi Pakulárok... kivagdalták, és kihánták... 5^{tur} testis Colonus Kövendiensis: egyaránt bírták a két Szent Mihályfalviak ezt a peres földet. A Thordai és egyházfalvi Barmot tudom, hogy az Alsó Szent Mihályfalviak béhajtották és megvámolták. Soha nem tudom, hogy Thordaiak békességesen bírták volna... Az Párdé patakát hallottam mindétig, hogy határok volna a Thordaiaknak... 11us testis: Petrus Chiek colonus ex Scind: Sajátul a' Thordaiaké ez a' föld, mert pénzen vették volt egy kis falutól, ki az Aranyos mellett volt, kinek még kápolnáját is értem» [Szentmiklós?].” L. Kemény: Appendix XIV, 1. sz.

²⁵² Ma már nem létező falu, Tordától északra terült el, a 15. század folyamán épült be a városba. 1366-ban Torda és az ajtoni nemesek közötti határjárás alkalmával mint a rödi nemesek birtokát említik: „nobiles de Reud... possessionen ipsorum Sehter”. L. Ub II. 262. Ekkor szomszédjai közt említik Csánt, a Sospatak forrását, Bóst és Ajtont. A század végén csak mint hegy fordul elő: „Berch montis Sehter”, „Sehter Berch”. L. Csánki 1913. 400. 1411-ben újból kijárák határait, amikor egy része beolvad a városba. Lásd részletesebben a 73. jegyzetet.

²⁵³ Lásd a 63. jegyzetet.

²⁵⁴ 1411-ben Sejtéren egyrészt Torda város, másrészt pedig a rödi Cseh és a rödi Kályáni családok tagjai osztoznak. „Quibus sic habitis ipsam terram divisam, et metaliter requestatam a parte occidentali scilicet possessionis Bos praedicta, nobilibus de praedicta Reüd, a plaga orientali civitati Thorda”. L. Kemény: Appendix IV, 240. sz.

²⁵⁵ Szenmiklós falut, a hasonló nevű várral és Torda város vámjával 1453-ban a Tomaj nembeli Losonczi Dezső kapja meg. Mivel a Losoncziak aktív szerepet vállaltak az 1467. évi erdélyi lázadásban, birtokaikat, köztük Szentmiklóst is elkobozzák. 1469. február 25-én születik egy egyezséglevél a kolozsmonostori konvent előtt, egyrészt Losonczi Dezső erdélyi vajda fiai László és Zsigmond, másrészt Literati Tordai László, a város főbírája között, mely szerint bár Torda város új adománylevelet kapott a királytól Szentmiklós illetően, mégis a város nevében Literati László lemond Szentmiklósról és a tordai vámról Losonczi Dezső fiai javára. Cserébe a Losoncziak megengedik, hogy a tordaiak az ottani az évi vetésüket maguknak takaríthassák be és kötelezik magukat, hogy május 20-án a polgároknak 50 magyar aranyforintot fizetnek. Ha ezt elmulasztanák,

Egyházfalvát is, mint elpusztult, és csak a *cameralis jurisdictio* alatt lévő helyet a' nagyváradi exulák ezenn elpusztult faluban lett megtelepedésekkel az 1665.^{ik} esztendőben privilegialiter magának nyeri, lásd *Compilatae Constitutiones* pars 3. titulo 11., articuli 5. et privilegiorum de cod. ad emanatas²⁵⁶.

[fol. 10.] 12.º Eszerént coalescalt Torda hét faluknak határából²⁵⁷ egy corpusba, mellyet még a' közönséges lakos is emleget, hogy hét faluknak határain fekünnék Torda, de azokat kinevezni, 's circummetalni csak kettő sincs a' ki tudná úm.: a.) Torda, b.) Köjködök, c.) Udvarnok Telek [: Szent János :], d.) Vízeltment Telek [: Péterlaka :], e.) Sejtér, f.) Szent Miklós és g.) Egyházfalva határaiból és azt bírja Torda várossa egynéhány seculumak alatt, hol boldog, hol boldogtalan körülállásoknak előfordulásával, nevezetesen az 1455.^{ik} Esztendőbe²⁵⁸ a római vár dűledezett falait ide a' völgybe költöztetvén, annak köveiből több egymás után következett esztendők alatt templomot, több házakat pincéket épített, újjított, 's újjít ma is, nevezetesen a' 1478.^{ik} esztendőben²⁵⁹ a' piaci plebániatemplomat elkezdve, 1493. continuálva, az 1504.^{ik} esztendőben bévégezve építtette, a körülette valo cinterem pedig épült a 1585.^{ik} esztendőbe²⁶⁰.

[fol. 11.] Az 1601.^{ik} Esztendőben Mihály vajda és Básta generális egyenetlenségek miatt a kastéllynak falai elpusztulván²⁶¹, renováltaték az 1678.^{ik} esztendőbe mint a cinteremnek délre néző oldalában, és napnyugatra néző oldalában lévő ajtók felett és szomszédságában lévő inscriptiókból világosan megtetcik. –

a tordaiak addig használhassák Szentmiklóst, amíg ezt az összeget meg nem adják nekik. L. Jakó 1990. I. 1840. sz. L. BánfOkl II. 111–112. Nyilvánvaló, hogy Csipkés tévesen értelmezte az oklevelet és az ő nyomán Orbán Balázs is, aki részletesen tárgyalja az 1469-es mozzanatot és az oklevél tartalmával homlokegyenest ellenkező következtetésre jut. Tény, hogy Szentmiklós visszakertült a Losoncziak birtokába, ugyanis 1510-ben a kolozsmonostori konvent előtt Losonczy Bánffy Ferencné, bizonyos Torda, Belső-Szolnok és Doboka megyei birtokait (köztük Szentmiklóst) Csesztvei Barlabássi Jánosnak 60 aranyforintért zálogba adja. L. BánfOkl II, 429. Szentmiklósnak a városba való beépülése a 16. század folyamán megy végbe.

²⁵⁶ A *Compilatae Constitutiones* III rész, XI. címének 5. cikke csupán megerősíti Egyházfalvának Torda városba való beépülését, ugyanis az egyesítés aktusa még a század elején megtörtént. 1602. május 2-án Gyulafehérváron kelt adománylevelével Báthory Zsigmond Egyházfalvát a tordai sókamara tulajdonából Torda város birtokába bocsátja. Az adománylevel másolata: Kemény: *Regestra* IV, fol. 157. (a Román Akadémia kolozsvári könyvtárában).

²⁵⁷ Orbán Balázs még további három falut említ, melyek a város szomszédságában feküdtek és beolvadtak abba. Ezek: Igructelek és Kerekegyháza, valamikor Mikud bán birtokai, valamint Bojtorom.

²⁵⁸ Benkő József, 374. – Huszti 31.

²⁵⁹ A nagytemplom valóban a 15. század második felében épült, 1504-re fejeződött be. Az építkezésekről részletesebben lásd a bevezető tanulmányt.

²⁶⁰ A piaci katolikus templomnak nem volt erősítése, a közeli református templom körüli „kastély” viszont későbbi, a 17. század folyamán készült két szakaszban (1616, 1678).

²⁶¹ Itt az ótordai vártemplomra utal; az úgynevezett kastély egy része 1678-ban épült. A tordai templomok nemcsak a tizenöt éves háború pusztításainak estek áldozatul, a 17. század folyamán több ízben is feldúlták ezeket, a legjelentősebb pusztítást az 1658–1661 közötti török-tatár betörések okozták.

A város also részében levő, most az evangélikus-reformált atyafiak birtokában levő templom és körülette lévő cinterem vagy úgynevezett kastély²⁶² mikor épültenek legyen, arról semmi dátum nincs, erről az a praesumptio: hogy még a gothusok idejében épített templom volna, faragott kőből való decoratióji arra mutatván, elég iránta annyit tudni, hogy az 1179.^{ik} esztendőbe már megvolt és akkor nevezetett Szent Márton templomának, a' mint a' Szent Miklosi metalisból kitetcik²⁶³. Az 1601.^{ik} esztendőbe Mihály vajda, és Basta generális egyenletlenségek miatt a kastéllynak falai elpusztulván, csak az egy napkeletre néző fala maradván épségben az 1616.^{ik} esztendőbe napnyugati, az 1678.^{ik} esztendőbe pedig délre néző falai és bástyái renováltattak, mint mindezeket az azon renovált falakra 's bástyákban bérakott kövekre tett írásból olvasni lehet, mellyekből világosan kijő az: hogy a' régibb időben Torda csak annyiból állott és fekütt a' Város, a' mennyiből áll és fekszik, Ujj Torda, O Torda pedig az előbb írtak szerint az után épült az 1455.^{ik} esztendőtől kezdve²⁶⁴ az azután való esztendőkben mint az maga a' cronica is bizonyítja, melly szerint:

13.º Csudálatos dolognak tetcik az, hogy O Torda későbbben épülvén, hogy semmint Ujj Torda, ez nevezetett Ujj Tordának nem pedig amaz, hogy ha mindazonáltal a históriát megtekintjük, semmi csudára való dolog nincs benne, ugyanis Torda az 1600.^{ik} esztendőig fennebbi nevedésével 's épülésével is csak Tordának nevezetett, és a háborús körülállások között is maga virágzó állapotjában mindcsak megmaradott, hanem az 1601.^{ik} esztendő tájékán Mihály vajda kegyetlenségét az erdélyi statusok nem szenvedhetvén, Báthory Sigmondra nézve is több háborús és zavaros körülállások közt lévén Erdély Országá, Rudolf²⁶⁵, akár Maximilian²⁶⁶ császár generálissa Basta több ezred császár népével Erdélyben jöven, minek utánna Mihály vajdával semmiképpen nem alkatott volna, Tordán Mihály vajdát megöli s Torda felső részének a' cinterembe szorult népét mind egylábíig levágattya²⁶⁷, nem maradván több a' cinterembe egynél a' mint a' traditio lehozta, az is egy cigány, eszerint Tordának felső része tökéletesen elpusztítatván 's égettetvén, várossa pusztán maradt határát a' tövis felfogta, és desolate hevert²⁶⁸ az 1619.^{ik} esztendeig, also része pedig, melly az fennebbiek szerint csak akkor épülve, erősebb állapotban volt, a' Basta katonáit a' kastély tetejéről kövekkel

[fol. 12.] agyonhajgálván, épségben megmaradott és bővséges határa lévén már ennek is keze ügyében azt mivelte, amazt tudni iillik Torda felső része határait számba sem vette. Az 1619.^{ik}

²⁶² Az újtordai református templom körüli erősítés valóban régebbi mint az ótordai, első említése 1541-ből való. L. EOE I, 70.

²⁶³ Sajnos a jelzett szentmiklósi metalist nem sikerült megtalálnom, tordai Szent Márton egyházzal pedig egyetlen forrás sem szól; elképzelhető azonban, hogy valamely szentmiklósi határjárás oklevél téves értelmezéséről van szó, amelyben említhették Egyházfalva birtokosát, az aradi Szent Márton egyházat. 1179-ben Újtorda területe még valószínűleg nem volt lakott.

²⁶⁴ Torda város két magja, azaz Ó- és Újtorda már a 14. században létezett, bizonyíték erre a pápai tizedjegyzék, melyben mindkét városrész megjelenik. L. MonVat I. 90, 101, 110, 119, 127, 137. A város területének változására vonatkozóan lásd a bevezető tanulmány Városfejlődés c. alfejezetét.

²⁶⁵ I Rudolf német-római császár, magyar király.

²⁶⁶ Maximilian-Miksa osztrák főherceg.

²⁶⁷ Újtorda 1601-es pusztulásáról Szamosközy leírásából értesülünk. Eszerint Basta hajdúi a templomkertbe menekült újtordaiak közül 326 férfit hánytak kardélre, köztük a város főbíróját, Csipkés Györgyöt. ETA I. 201–206.

²⁶⁸ „Oppidi nostri Uj Thorda ad praesens deserti”: az 1619 augusztus 25-i adománylevélben.

esztendőbe tehát Bethlen Gábor a' Torda desolált azon felső részében²⁶⁹, az honnan Basta a' Népet mind kipusztította vala, és az 1620.^{ik} esztendőben [: ámbár a' Torda alsó részében megmaradott nép annak mint tulajdonának elvételiért contradicált légyen is, mint meg tetcik a' nemes város archivumában meg levő contradictióból²⁷⁰ is, ellene mondott légyen is :] statuáltatta, úgy nemesítti 's fészkel meg őket, hogy a' Torda alsó részében meg maradott nép közzül csak edgyet is magok közé 200 forint büntetés alatt bé venni ne merészellyenek, mint meg tettik Approbatae Constitutiones 3.^{ik} rész, 61.^{ik} titulus 1.^{ső} Artikulusából²⁷¹ adván nékiek csupán csak azt a határt, a' mellyet Torda az 1291.^{ik} esztendőbe bírt úgy mint: a koppándi, csáni, ajtoni, bosi határok és kolosi út [: melly a' Köjködök és Ujj Tordai Gorgány felett mégyen el :] között lévő határt. Ennélfogva lészen a régi Tordából Ujj Torda, az ujjannan fenn említett 's épített Torda részéből pedig O Torda, mint ezek Bethen Gábor fejedelem által az Ujj Tordaiaknak adott donatióból 's annak Statutiójából világosan megtetcik.

14.º Meg lévén eszerént különböztetve mind nevére, mind szabadságára nézve O és Ujj Torda, mert Ujj Torda csak militandi obligatioval tartozván, semmiből semmi dézmát nem adott, se quártát, katona jurisdictio és hadnagyság alatt volt, O Torda ellenbe civilis statusba élván, a fejedelemnek dézmát,

[fol. 13.] abból pedig a fejedelem a' papoknak quártát adott és mindenféle adófizetés terhe alá volt vetve, egynéhány házakat kivéve, mellyek exempta domusoknak neveztettek mindaddig, míg az 1665.^{ik} esztendőbe a váradi exulák első Apaffi Mihály által Egyházfalván megtelepítettén²⁷², azok O Tordát is magok vállaikra vévén, meg nemesítették, elengedvén a fejedelem a' dézma három részét 's csak a papoknak adni szokott quarta maradván fenn. És mivel már Ujj Torda is nemes volt, O Tordát is a váradi exulák vállaikra vévén, meg nemesítették vala, úgy lett és coalescált O és Ujj Torda egy corpusba 's nemes várossá, mint megtetcik ez Compilatae Constitutiones 3.^{ik} Rész, 11. Titulus, 6. artikulusból²⁷³.

15.º Eszerént egy testté 's viszont egy várossá lévén, O és Ujj Torda mindjár az 1666.^{ik} esztendőben magának különös municipalis törvényeket hozott, az azután következett esztendőkben pedig esztendőkről esztendőkre, a maga kebelében megállható constitutiókat szerzett,

²⁶⁹ Bethlen Gábor 1619. augusztus 25-én kibocsátott adománylevele értelmében Újtordán 333 gyalogtestőrét telepíti le fiatfalvi Geréb András hadnagysága alatt. Azzal, hogy katonai joghatóság alá kerül a város ezen része, és csak katonai szolgálatra kötelezik a meg nemesített városlakókat, megszűnik Torda város korábbi egységes jogállása. Másolatban: Kemény: Appendix XVI, 228. sz.; fordítását közli: Weress 1891. 15–23.

²⁷⁰ Másolatban: Kemény: Appendix XVI, 242. sz.

²⁷¹ Az 1619. évi oklevél egyik pontja nemességet biztosított az utólag Újtordára telepedőknek is, ezt az 1634. évi országgyűlés határozata hatálytalanította: „Ótordai embert közikbe bé ne fogadjanak sub poena ducentorum florenorum”. L. IX, p. 399–400.

²⁷² Várad eleste után I Apafi Mihály Ó- és Újtordán, Egyházfalván és Désen telepíti meg a váradi és Várad-környéki nemességet; exula=száműzött.

²⁷³ Compilatae Constitutiones III. rész, XI. cím, 6. cikk: „Désre, Ó- és Újtordába telepedőknek kívánságokra végeztük, hogy azon helyben lévő civilis statusok is nobilitáltassanak, úgy, hogy egy corpusban nemesi szabadsággal élvén, eddig supportált terehviselés alól felszabadulván és a nemes vármegyétől dependeálván, vármegye zászlója alatt üljenek fel is a szükségnek idején, törvények dolgából is vármegyén pereljenek”. 7. cikk: „... magok majorságok iránt semmiből, se szőlejekből, se szántóföldökből magok határokon valókból dézmát ne adjanak, mivel a nemes vármegyével egyenlő szabadságú és onust supportáló személyekké téttenek”. Egyházfalva, Ó- és Újtorda illetve Dés meg nemesítéséről a fejedelem 1668. január 25-én Besztercén adott ki oklevelet. Másolatban: Kemény: Diplomatarium IX. 121–128; fordítását közli: Weress 1891. 23–28.

tiszteket 's tanátsot állított fel, és ámbár határára nézve, valamint adománylevelével, úgy Birodalmára nézve is Ujj Torda maga határát az O Tordai Határtól megkülönböztetve, a' mint O Torda úgy Ujj Torda is határaikat minden esztendőben szokták vala egymás között elnyilazni, az 1672.^{ik} esztendőben mégis arra a compositióra lépék O Torda Ujj Tordával, hogy öszveereszkedve marháit, mellyek annak előtte edgyik a másik határaitól hajtogattattak, edgyik a másik határán már szabadosan pascualtatni meg engedték, mint ez is az arról költ contractusból megtetcik²⁷⁴.

[fol. 14.] Az 1679.^{ik} Esztendőben pedig O Torda a' maga határát maga között, az 1720.^{ik} esztendőben²⁷⁵ pedig Ujj Torda ugyan a maga adománylevelénél fogva nyert határát egymás között örökösön felosztják, mint mindezek az arról költ municipalis constitutiokból és ugyan arról költ matrixakból bővebben meg fognak tetceni²⁷⁶.

16.º Municipalis törvényének rendi pedig e vala:

Processus iuris universorum nobilium inhabitatorum intra ipsos et territorium eorundem ad discutiendum et approbandum ac post observandum conceptus anno 1666. 9^a Aprilis²⁷⁷.

§ I. Torda várossának a modo in posterum successivis semper temporibus légyen nemes hadnagya bíró helyett, annuatim per universitatem nobilium Thordensium communi suffragio ujj esztendő napján légyen választása.

§ II. A' nemes hadnagy mellé törvénytételre a' város közönséges javára tartozó dolgoknak hasznos és Istenes igazgatására a' városi nemes rendből, az universitas 10 avagy 12 személyt haza szabadságát szerető és ország törvényét értő, jó lelkű emberek választassanak azon napon, sine discretione religionis választassanak pedig mindennémű tisztek.

§ III. A nemes hadnagy minden héten kedd napokon una cum iuratis coadsessoribus öszvegyűllyön 's törvényt celebrállyon a' város házánál, minden városi örökségekről, ép és puszta házakról, fundusokról, pusztatelkekről, szőlőkről, elhagyott puszta szőlőkről és pallagokról, szántóföldekről,

[fol. 15.] szénarétekről, halastók, malam és malamhelyyekről, in territorio Tordensi de omnibus bonis immobilibus, rebus que haereditariis appellatioban botsáttassanak ad sedem iudicariam superiorem comitatus Tordensis és ezekben az országnak minden törvényes remediumi megengedtesenek.

§ IV. Pénz ezüstről, aranyköves aranymarhákról, osztásról, adósságról, dosrol, paraphernumról, quartalitumról, lopásról, iniuriákról, kártételekről, diffamatiokról, szidalmazásról, egyszóval minden dolgokról et rebus omnibus mobilibus, quovis modo nuncupatis, minden nemesemberek egymásnak azon város törvényes székén törvényt állani tartozzanak,

²⁷⁴ Weress Sándor szerint 1761-ig került sor a határ évenkénti felosztására, 1665 után pedig az első határfelosztás 1679-ben volt.

²⁷⁵ Egy esetleges 1720-as határfelosztásra vonatkozóan semmilyen adatot nem találtam.

²⁷⁶ Lásd Weress, 37–41, 44–50.

²⁷⁷ Torda városnak a vármegye előtt felolvasott és elfogadott statútuma Orbán Balázs szerint megvolt Várfalvi Nagy János gyűjteményében (Orbán 1889. 150.), valamint a királyi kormányshelyi levéltárban, ennek ellenére a MOL-ban nem sikerült megtalálnom. Az ugyancsak 1665-ben megnemesített Dés város szintén alkotott egy sok szempontból hasonló statútumot, melyet Belső-Szolnok vármegye az 1669. március 30-i kudui ülésén hagyott jóvá. Az utóbbit részlegesen közli: Kádár 1900. 36–38. Másolata: MOL EGLt 5574/785 sz. a., valamint Mike: Erdélyi II, Dés címszónál (a Román Akadémia kolozsvári könyvtárában).

servatis tamen iuris, et sedis processibus infra declarandis; azon széken is légyen finalis decisiója és azután executiója is. Ezekben is mindazonáltal juxta constitutionis regni 50 forintig excepta appellatione az 3.^{ik} §-phus szerént az országnak minden törvényes remediumai admittálltassanak.

§ V. A liquidum debitum kerestessék juxta articulum in civitate Segesvár emanatum, a capitalis summáig; causae autem fidejussionales et compositionales juxta continentiam litterarum superinde confectarum agitáltassanak, nem az ide alább declarált summáig Ha valamelly actorea pars a tordai széken illy processussal nem akar perelni, a' sumát keveselvén, mely ötven forintot téssen, felsőbb széken nagyobbbat nyerni remélvén, minden városi nemes rendeknek arbitrumába légyen, keresse a nemes vármegyén, vagy Méltóságos Táblán actióját.

§ VI. De ha az actorea pars azon ötven forint summáig akar a tordai széken perelni, perelhessen szabadosan, az inctus pedig ad actionem actoris megfelelni tartozzék a' summáig, de fellyebb nem.

[fol. 15.]§ VII. A' quinque casusokban azon széken a' specificált summáig törvény agitáltassék és procedálhasson az actorea pars ha akarja; de az inctus compareálni tartozzék a' summáig vagy akarja, vagy nem.

§ VIII. Ez is el nem maradván, ha valamelly actorea pars a tordai széken sive ratione quinque casuum praemissorum, sed et omnium praementionatorum törvényt moveál és abból tandem vagy ki állana vagy post decisionem causae, ezen egyszer moveált causáért, más székre az inctust in litem attrahálná, eo ipso facto az actorea pars juxta leges regni in poenam calumniae incurrállyon et perpetua causae suae amissione sit convictus.

§ IX. Deliberatum homicidiumat és defensivumát is a tordai széken servatis processibus praemissis szabadságos légyen keresni az actorea parsnak, az inctus is compareálni tartozzék, ha in loco delicti comprehendáltatik a homicida juxta leges regni légyen annak törvényre, annak utánna executiója is.

§ X. Extraneusok, vagusok, külső törvéntelenséget, erőszakot patráló személyek ad Instantiam loco partis a thordai határon captiváltathassanak in loco delicti és törvény szerént meg is büntetethessenek juxta demeritas poenas.

§ XI. A' nemesség cselédje, mindazonáltal szolgák, béresek, szolgálók, dajkák akár szegődött vagy szegődetlenek légyenek; itten lakók, sellérek, ratione quorumque negotiorum, tam parti adversae, quam magistratui loci törvényt állani tartozzanak, cum honesta requisitione dominorum et dominarum,

[fol. 17.] ha pedig nagy excessust, u.m.: házásást, gyilkosságot, tolvajságot cselekednének – uraknak 's aszszonyaknak honn nem léteben, kiket nem requirálhatna a' megbántódott fél, csak meg fogattathassanak (: az aprotékos Excessusért nem:) mert őket nemesi szabadsággal élőknek, annál inkább magunkhoz hasonlóknak semmi képpen nem agnoscálhattuk.

§ XII. Két-, három- és tízforintos dolog is (:de nem fellyebb:) azon széken agitáltathassék, egy vagy két széken decidáltathassék is, és nem citatóval inchoáltatván. Ez illy causákban ante et post convictionem a' laesa pars penes sigillum ductoris ad partem inquiráltathasson medio adessorum sedis, vagy in facie sedis két három tanúit is sistálhassa, beadhassa és decidáltathassa finaliter, nullo remedio et ulteriori prosessu admissis. Paraszt-, szolgarend hadnagy uram pecséttyire tartozik megeskünni, nemesrend pedig urunk parantsolattyára, hadnagy uram pedig ne. –

§ XIII. Citatiók ad octavum diem a' város idézője által penes sigillum ductoris légyenek és azzal partibus utrisque testimonialis adassék, ha kívántatik.

§ XIV. A causak ante octavum, nempe processualis et citatione mediante inchoatae ne leváltassanak.

§ XV. Post citationem octavalem, az első széken az actor proclamáztassa az inctust, és írásba adja bé actióját, ez könnyebb 's hamarébb lészen. Ha a peres jelen van, 's kívánnya, adassék pár néki – ad futuram ha nem compareál, nemora iratik és marad abban ad futuram sedem –. Az inctus is írással tehessen

[fol. 18.]§ XVI. Második szék eljövén, ismét az actor az inctust proclamálhassa, ha párt vett az inctus, felelhessen, ágálhasson, ac ut in prima instantia excipiálhasson három exceptióig, tandem ad meritum szólhasson et demum partes utraeque semel juxta leges regni et juxta actionem ad litteras et humana exmittáltassanak. Ha pedig az inctus azon második széken is nem compareál, iterato nemora irattassék és az actor ad comprobandum kibotsáttassék.

§ XVII. A' második széken is ilyen módon elmúlván, hogy az inctus perét amittállya és tovább valo processusa ne lehessen, káros és sérelmes lenne, hanem légyen az a remediuma (:a második széken lett nemoztatásra az első is mind fenn állván:) a' succumbens inctus az harmadik előtt mennyen a' notariushoz és az actor Acquisitióját, 's processussát a notarius olvassa el előtte és ha kívánnya, adjon utrumat néki, ő lássa, irassa is ki a' mire keredzik és ő is az utrummal ki az actor actiójának contrariuma ad futuram videlicet tertiam sedem iudiciariam vallasson és azokat una cum litteris litteralibus instrumentis authenticis azon harmadik széken bé adhassa és exhibeálhassa – ita tamen – hogy két elmúlt széken miért nem compareált, justam ad signat rationem ha adhattya, bene quidem, ha pedig nem adhattya deponat onus non venientiae. In duabus iudicibus, in tertia actori cedentibus, ez meg lévén, valamint in prima instantia az inctusnak azon szabadságában légyen juxta leges regni excipiendi, contendendi et meritum assumendi et documenta litteralia et humana exhibendi habebit potestatis facultatem. –

[fol. 19.]§ XVIII. Az actor exmissiója szerént azon harmadik széken reportálván, mindenik félnek finalis deliberatioja pronunciáltassék ulteriori remedio et progressu, sed et appellatione amplius non admissa az ötvenforintig valo keresetben.

§ XIX. Ha valamelly pars csak patvarkodásért és mások károsíttatásáért citál valamelly szegént vagy ártatlant törvényre, akarván fárasztani és haszontalan költséggel terheli, sem leváltattya, sem deponállya, az inctus pedig mindenkor ott fárad és tekereg, az inctus protestállyon két törvényes széken és ugyanazon harmadikan végyen testimoniálist de absolute jöl végire menván, mindazonáltal a szék, meg visgállya az actor, mért nem compareálhatott.

§ XX. A' causák seriesből et quidem juxta aetatem leváltassanak, fenn maradván a szék autoritássa némelly causákban, némelly szegényekhez és miserabilisekhez.

§ XXI. Az Inquisitiokról valo relatiókat az inquisitorok partibus afflagitantibus sub sigillis et fide mediante kiadni tartozzanak.

§ XXII. A relatóriát bépetsételvén intituláltassék: nobilibus, ductori et juratis sedis iudiciariae adessoribus oppidi Tordensis.

[fol. 20.]§ XXIII. A' causansok ha olvasni akarják és látni kívánnyák, az hadnagyhoz vagy a szék notariussához vigyék és az áppertállya a relatóriákat.

§ XXIV. Consuetudinem localem et processum praemissum Torda várossának lakossira érttyük csak és megtartására vesszük is fel magunk közt szabad akaratum szerént; senki

extraneust vármegyeit és nemes személyeket itt nem lakókat ide nem értvén, nem is lévén senkihez semmi competentíánk exceptis malefactorum in territorio Tordensi deprehensis, ut supra. –

§ XXV. Senki extraneus Tordán házat, örökséget, pusztát, res haereditareas et bona immobilia ne keressen törvénnyel, hanem a' mi jussa és praetentioja van, nemes Torda vármegye lévén competens foruma, a' tordai nemes embereket keresse a vármegye székin: mindazonáltal perelhessen itt is, servatis sedis nostrae processibus, és az appellatio is meg engedtessek, ha úgy akarja.

In eadem sede observanda ²⁷⁸	H.fr.	Dr.
Calumnia poenes ²⁷⁹ amissionem causae ²⁸⁰		33 –
Indebita ²⁸¹	16	50
Violatio sedis ²⁸²	16	50
Emenda linguae ²⁸³	33	–
Emenda capitis ²⁸⁴		33 –
Onus repulsionis ²⁸⁵	16	50
Mortuum homagium ²⁸⁶	33	33
Vivum homagium ²⁸⁷	16	50
Maior potentia ²⁸⁸		25 –
Minor potentia ²⁸⁹		12 50
Depositio causae ²⁹⁰	1	50
Revocatio procuratoris ²⁹¹		1 50
Poenā constitutionalis ²⁹²		12 –

²⁷⁸ In eadem sede observanda = ugyanezen széken figyelembe véve; a különböző bűncselekményeket és bírságokat illetően lásd a bevezető tanulmány I.2. fejezetét.

²⁷⁹ Calumnia = patvarkodás.

²⁸⁰ Amissionem causae = (a folyamatban levő) per elvesztése.

²⁸¹ Indebita = méltatlan kereset.

²⁸² Violatio sedis = széksértés.

²⁸³ Emenda linguae = nyelvváltság.

²⁸⁴ Emenda capitis = fejbáltság.

²⁸⁵ Onus repulsionis = elűzés.

²⁸⁶ Mortuum homagium = vérdíj.

²⁸⁷ Vivum homagium = élődíj.

²⁸⁸ Major potentiae = nagyobb hatalmaskodás.

²⁸⁹ Minor potentiae = kisebb hatalmaskodás.

²⁹⁰ Depositione causae = perleszállítás.

²⁹¹ Revocatio procuratoris = ügyvédszó visszavonása.

[fol. 21.] Puncta praemissa anno millesimo ssexcentesimo sexagesimo sexto die nona mensis Aprilis in facie sedis judicariae generalis comitatus Tordensis exhibita, lecta, proclamata sunt et quoad omnia approbata, extradata per

L.S. Stephanum Kovács manu propria juratus Comitatus Tordensis notarius

17° Valamillyen igaz pedig az: hogy Torda nemes várossának appellatorium foruma nemes Torda vármegye generális széke, szintén olyan bizontalan az: mikor és miként lett légyen Torda nemes vármegye ítélőszéke appellatorium forumává Torda nemes várossának, mert hogy az 1665.^{ik} mint Torda várossa megnevesítése epochalis esztendeje előtt in civili statu is Torda várossának judicatusa volt 's maga ügyét bővebb ellátás végett a' király vagy annak personalissa azaz a' vajdák eleiben appellálta légyen, ez megtettzik az András király által Torda várossa lakossinak adott adománylevélből²⁹³, meg több rendbéli metalissaiból meg Approbatae Constitutiones: 5. rész, 87. ediktumából²⁹⁴ és 3. rész 61. titulusából²⁹⁵ nem csak pedig, hanem hogy maga Torda várossa judicatusa, appellatorium foruma is volt Kolos Akna várossának, megtettzik megnevesítése előtt az után is költ hiteles jedzőkönyveiből²⁹⁶.

Azonban hogy megnevesítése után minden legkisebb ügyes-bajos dolgának ellátása törvényes széke minden megkülönböztetés nélkül, mint primae instantiae fóruma lett légyen, se nem partialis, se nem generalis, hanem csak Torda nemes vármegye törvényes széke, bizonyos a Compilatalis. törvény. 3.^{ik} része 11.^{ik} titulus 6.^{ik} articulussából²⁹⁷.

Honnan származhatott hát, mikor, és mi módon az? hogy Torda nemes vármegye generalis széke Torda

[fol. 22.] Várossa appellatorium fórumává lett légyen, egyébünnen kihozni, kitanulni nem lehet, hanem ha ezen constitutióknak születések idejétől felvéve, ugyanis a' mindjár érdeklett Compilatalis Articulumban az iratik, de anno 1665: Désre O és Ujj Tordára telepedőknek kívánságokra végeztük, hogy azon helyben levő civilis statusok is nobilitáltassanak, úgy, hogy egy corpusban nemesi szabadsággal élvén eddig supportált terehviselése álló felszabadulván és a' nemes vármegyétől dependeván, vármegye zászlaja alatt üllyenek fel is a' szükségnek idején, törvények dolgából is Vármegyén perelleyenek. Itt a törvénykezésre nézve azt mondja az articulus, hogy törvények dolgában is minden megkülönböztetés nélkül csak a vármegyén perelleyenek, azonban Torda várossának az említett articulus kelése után az 1666^{ik} esztendőben készült, 's nemes Torda vármegye tekintetes generalis széke által helyben hagyatott constitutiójából a' tettzikki, hogy minden elébb volt judicatusa Torda várossának

²⁹² Poena constitutionalis = szabályzati bírság.

²⁹³ Éppen, hogy nem a vajdák, hanem a király és a tárnokmester válik Torda „vendégeinek” fellebbezési fórumává. L. CDTTr I. 482. sz.

²⁹⁴ Az Approbatae Constitutiones ezen cikkelye többek között arról rendelkezik, hogy az ótordai sóvágók „törvény dolgából is a város bírójától hallgassanak”.

²⁹⁵ Az Approbatae Constitutiones III. rész, 61. cikkelye szerint: „Kikkel [t.i. újtordaiakkal] ha személyekben való dologért perelne valaki, keresse füstint; ha privata persona perel valami privatus embertől örökséget, mint a több oppidumokban, úgy ott is az ott való bírák előtt indítsa, onnét bocsáttassék táblára; ha pedig communitást illet a dolog, egyebekben is, nem pedig személyek szerént való cselekedetekben, táblára evocáltassanak; de communitást nem illető dologért, a ki őket evocálná, convincáltassék in poena violationis articulorum, 200 florenos constituentium”.

²⁹⁶ A városi jegyzőkönyvek egyik 1616-os bejegyzéséből az tűnik ki, hogy Torda város törvényszékén a kolozsiak 66, a járaiak 37 dénár perköltséget fizetnek. ETA VI. 1.

²⁹⁷ Lásd a 92. jegyzetet.

megesmértetett 's az Torda várossa mint *primae instantiae forum* minden apróbb és nagyobb ügyes-bajos dolgában szinte két *seculum*ak lefollása alatt békességesen bírt és használt, az aprólékos dolgokban határozott biradalommal, a' nagyobb dolgokban pedig ügyes-bajos dolgait appellálván a' tekintetes vármegye széke eleiben.

Itt látcik tehát a vármegye tekintetes *generalis* székének mint Torda várossára nézve *appellatorium forum*ának születése 's kezdete, megesmévén a vármegye tekintetes rendei a' törvénykezés rendjét, 's Torda várossa *judicatus*sát, mint annak előtte is volt, mint *primae instantiae forum*at, a' *super*

[fol. 23.] *rebus immobilibus atque haereditariis* minden megszorítás nélkül, az, *de rebus mobilibus* levő *judicatus*sát 50 forintig, az *appellatiót* hagyván megmagának, melly szerént: világos a *constitutióknak* a *compilatális Törvény* 3.^{ik} része 11.^{ik} *titulus* 6.^{ik} *articulussával* való egybevetésből, hogy az 1666.^{ik} esztendőől kezdve mindjárt is *constitutionum confirmatarum* Torda várossának a nemes vármegye tekintetes tiszteitől, bírától, *judicatus*sától, *juris processus*ától, és abban foglalt büntetések nemeitől megkülömböztetett tisztyei, bírái külön törvénytévő széke, *magistratus*a a maga volt állapottyára visszatért, még pedig a nemes vármegye tekintetes törvénytevő székétől megkülömböztetett ábrázatban – ugyanis az említett *Compilatális Artitulus*nál fogva perelni kellettén Torda várossának is a' tekintetes nemes vármegye tekintetes *forum*án, Torda várossa is mind azokat a *juris processus*okat elkövetni, és *bírságum*akat szenvedni tartozott, valamellyeket a *Törvényes Könyv* a nemes vármegyére is kiszabott; születvén pedig az 1666.^{ik} esztendőben a fennérdeklett *constitutiók*, mindezekre nézve Torda várossa *judicatus*a a nemes vármegye törvénszékétől megkülömböztetett általa, mert azon *constitutióknál* fogva már Torda várossa *in causis res immobiles, et Haereditareas Concernentibus Simpliciter* minden megszorítás nélkül, – *in rebus mobilibus* 50 forintokig lesz *primae instantiae*, a tekintetes neme vármegye pedig a' fekvő jók, és minden *haereditasok*ra nézve lészen Torda várossának *appellatorium*, a felkelhetőkre nézve pedig 50 forinton fellyül *appellatorium forum*ává, továbbá a' *processusok*, azoknak *taxái*, az ítéletben előforduló *bírságok*, *dos*, *paraphernum*, *indebita*, *maior*, *minor potentiák* iránt 's több a' félék iránt is Torda várossa, hogy nagyon megkülömböztetett a' Nemes vármegyétől világos azoknak egybevetéséből, mint meg-

[fol. 24.] lehet a *constitutiók* végén látni.

De talán valaki azt mondhatná, hogy ezen *constitutiók* adattattak légyen csak a *vi privilegii* megnevesített azelőtt *civilis jurisdictio* alatt volt személyeknek, melly szerént az adománylevéllel megnevesítettettek nézve más állapotnak kelletik lenni, azoknak vármegye tiszteitől kelletnék minden tekintetben függeni, perlekedés dolgában is a tekintetes nemes vármegye széke szinte két *seculum*aknak lefolyások és véle volt csendes, és megháborithatatlan élések után Torda várossának most a' *vi privilegii* és személyes nemességgel bíró tordai lakosok között felállítani, Torda várossa pedig azt tökéletesen lerontani és felállani megnevedni igyekezik, erre meg kell jól jegyezni azt: hogy Torda várossa ante 1665 *epochalem annum*, a' mikor ti. megnevesített volt *in statu pure civili*, melly időszakaszban is bírāja volt és *judicatus*a akkor is megvolt, mint megtettzik *Approbatæ Constitutiones partis* 5.º *edicto* 87²⁹⁸ de háborus környülállásaihoz képest elpusztulván, a' minémű *deserta sessiók* O Torda, Egyházfalva, ugy Ujj Tordában is találtattak, azok adattattak *articulariter* a' nemes váradi *exuláknak*, kik személyes nemességgel bíró nemes emberek lévén, *bajos* vala nékiek a *civilis jurisdictio* alatt levő tordai

²⁹⁸ „... város bírójának házára ne szálljanak... az ott lakos sóvágók... a törvény dolgából is a város bírójától hallgassanak”.

emberekkel edgyütt lakni, tehát az ők intercessiojakra O Torda is és Egyházfalva is, mellyek civilis jurisdictio alatt voltak az 1665.^{ik} esztendőbe megnemesítettén, minden

[fol. 25.] ezen két helységekből akkor találtatott civisek megnemesítették articulariter, még pedig nem úgy a' mint a' nemes vármegye magyarázni kívánja in corpore mint egy moralis persona, mert így Kolosvár, Kolos, Szék várossai is nemesek, hanem individualiter külön, külön mint megtettik Compilatae Constitutiones 3. rész, 11.^{ik} cím, 7 artikulusból in verbis: Mivel a nemes vármegyében egyenlő Szabadságú és onust supportáló személyekké tétetnek. Az a' szó pedig ami vagyon ott articulo 6.º hogy in corpore légyenek nemesek, nem azt teszi, mintha Torda várossa csak úgy, mint egy moralis persona nemesített volna meg, hanem mivel Ujj Torda az 1619.^{ik} és 1620.^{ik} esztendőbe a' pretoriánusok megtelepedésével meg nemesítve volt, még pedig individualiter, úgy O Torda, 's Egyházfalva is az 1665.^{ik} esztendőbe articulariter és lakosi individualiter megnemesítették lévén, már az három helység in uno corpore légyen egy ugyanazon egy jurisdictio alatt élő várossá – individualiter lévén tehát O és Ujj Torda és Egyházfalva megnemesítve, hasonlókká tétetettek a' Nemes váradi exulákkal, kiknek intercessiojakra nemesítették meg, kik hogy személyes nemességgel ne bírtanak volna, mint Vér Stepan, és Badvai²⁹⁹ azt tartjuk, hogy senki kétségben nem hozza, de a' fenn citált 7.^{ik} articulusnál fogva is a' vármegyei nemességhez is hasonló szabadságú személyeknek declaráltattak articulariter, – mellynél hol kell nagyobb nemeslevél, változván pedig Erdély Országának az austriai Felsőház alá jutásával ábrázattya és az 1711.^{ik} Esztendőben a nationalis militia lenni megszűnván 's helyette előbb az austriai, az után pedig három hazabéli regimentek állittatván fel, mellyeknek sustentatiojokra nem lévén elégséges Erdély Országá státussa cassája, mit tehetett róla

[fol. 26.] Torda várossa? Mellynek lakossai addig militandi obligatioval igen, de adóval nem tartoztak, hogy az 1715. esztendőben valamint sok egyéb aránt személyes nemességgel bírt egy sessiójú, úgy Torda városában találtatott vi privilegii nemesek is a' fennírt végre a status cassája gyarapítására és a stativans militia sustentatiojára, adófizetés alá vonattattak, csakugyan valamint az unius sessionis személyes nemességgel bíró, úgy a' vi privilegii nemes tordai embert is legitima admonitio, citatio, certificatiobéli törvényes meghívás és convictio nélkül sem személyében, sem vagyonnyában károsítani nem lehet. Törvényben való meghívása is cselédje vagy szomszédja által és nem személyesen esik, senki cselédjét, vagy udvarára bészaladott, akárminémű malefactort is híre, és akarattya és törvényes felkérése nélkül szabadsága nincsen senkinek is udvaráról, kihúzni, cselédjét elfogatni.

A' törvénynek tehát és a nemesi szabadságnak enyi részben nállok is meglelt maradásánál fogva hasonlókká tétettétvén, mind az itten nemes Torda városában letelepedett nemes váradi exulák és azután is a' privilegiumnál fogva per incorporationem ide beszármazott személyes nemességgel bíró, mind pedig a' vármegyei legalább az egy sessiójú nemesekhez valamint, és amilyen jussal a nemes váradi idetelepedett és ide Tordára per incorporationem beszármazott személyes nemességgel bíró nemesekben a' városon, úgy künn annak határán is bírnak per communionem juris, hasonló jussal bírja a vi privilegii nemesember is azokat benn a' városon, vagy annak határán egy jurisdictio, egy törvény alatt vagynak ezek is amazokkal, mert az intercessio volt a nagyváradi nemeseké, de az haereditas

[fol. 27.] a' vi privilegii megnemesítettéké, melly szerint a' midőn ezen constitutioját hozta Torda várossa és tectett confirmálni a' nemes vármegye tekintetes rendjeinek is, önként foly, hogy ezen constitutionak valamint a' privilegii, úgy a' személyes nemességgel bíró, itten

²⁹⁹ Vér István és Boldvai Márton Váradról menekült nemesek.

Torda városában lakó nemes személyek is magokat alája adták per communionem Juris, mellyekhez képest valamint a' vi Privilegii Tordai, úgy az itten Torda városában lakó nemes személyek is magokat alája adták per communionem juris, mellyekhez képest valamint a vi privilegii tordai, úgy az itten Torda várossában lakó és személyes nemességgel bíró tordai nemesség között semmi közfal nincsen a törvénykezésre nézve, megteték a' Felséges Királyi Guberniumnak több rendbéli, de kivált a' néhai gróf Toldalagi László úr önnagyságával volt differentiában hozott kegyelmes elhatározásából, melly szerint a' tisztelt gróf azzal kívánván menteni magát, hogy a város constitutioja, municipalis törvénye önnagyságát nem obligálná, azt a' határozást nyerte volna a' Felséges Királyi Guberniumtól, hogy ha nem akarná magát a város municipalis törvénye alá adni, igyekeznék minden azon városban 's annak határán lévő tenutumait egyébtől általváltoztatni.

18.º Azt is mondhatná valaki, hogy ezen constitutiók a' törvénnyel ellenkeznek 's nem egyebek valami abusosok. Éppen nem ellenkeznek, sőt minden tekintetben az ország és haza törvénnyén fundáltak. Ugyanis az 1.º articulus azt tartja: hogy bíró helyett hadnagy legyen. Itt csak a nevezetben vagy a megkülönböztetés, de az activitas és az hatalam egy, és hogy az esztendőként választassék, de ezt csak a jobb administrationnak systemája hozta az uralkodónak tetszése oda járulván, hogy két esztendő

[fol. 28.] múlva választassék. Vette pedig az hadnagy nevezetét onnan, hogy az 1601.^{ik} esztendőbe Felső Tordának Básta és Mihály Vajdák egyenlenségek miatt lakossi egyenként levágottatván, tövissektől és bokroktól felvett pusztát és desolált helyé válván, az 1619.^{ik} esztendőbe Bethlen Gábor erdélyi fejedelem által ez conferáltatott vala a praetoriánusoknak, kik mivel militandi obligatioval tartoztak, hadnagy administratio alatt voltak; coalescálván pedig Alsó Torda, Egyházfalva Felső Tordával ex praemissis az 1665.^{ik} esztendőben, Felső Tordának hadnagy nevezetét megtartotta in congregatione sőt privilegiuma is a' szerint adatott.

A' második articulus azt mondja: hogy az hadnagy mellé választassanak 10 vagy 12 adessorok³⁰⁰, még pedig ezek is annuatim választassanak, ezt is más törvénytevő székek normájokra cselekedte és a' felsőbbség határozta, hogy állandósítsassanak, nehogy az szegény perlekedők ügyei a' sokféle bíró változásával annál inkább veszedelmeztesse.

Az 3.^{ik} §-phus azt tartja: Hogy az hadnagy coassessor társaival minden héten keddi napon összevgyűlve minden a' városban, és ennek határán található örökségekről törvényt hozzon minden megkülönböztetés nélkül és ha valamelyik félnek nem tetszenék az ítélet, az appellatióban mehesse. Hogy keddi napra tettett a' törvénytétel az az igazság kiszolgáltatására semmit se conferál, tette az egész Hazabéli judicatusal bíró városoknak ezt a keddi napot többnyire felvenni, azonban az Universitasnak tette ezen keddi naphoz a' fiscalis perekre nézve az 1678.^{ik} esztendőbe in instructione ductoratus a' pénteki napot is hozzátenni. Megszaporodván pedig mind a' iudicium,

[fol. 29.] mind a' politicum objectumak, az 1799.^{ik} esztendőbe ezeket tette úgy regulálni azon universitasnak, hogy hétfő és péntek legyen a' civilis és fiscalis causák folytatására, a szerda és szombat pedig a' politicumaknak tractálására szolgálók, hogy pedig ezen sessionalis napokon egyedül csak a tordai magistratus előtt és nem egyébütt tractáltassanak a' tordai határon lévő belső és külső örökségek, arra utat adott az Approbatae Constitutiones 3.^{ik} része 61. titulusának egyedül való articulussa analógiája, melly azt tartja: Ha privata persona perel valami privatus embertől örökséget, mint a több oppidumokban, úgy ott is tudni illik Ujj Tordában az ott való bírák előtt indítsa, onnét bocsáttassék táblára, már ez akár Királyi Tábla

³⁰⁰ Helyesen assessor = ülnök.

légyen, akár az 1665.^{ik} epochalis esztendő után a nemes vármegye tekintetes széke, vi constitutionalium mindegy, mert in fundamento szó vagyon primae instantiae fórumról és hogy az haereditasokról hol kellessék a' pert megindítani. Márpedig a' midőn Egyházfalva és O Torda Ujj Tordával articulariter egyesített egy bírák, egy törvénytévő szék, egy jus alá valók lettenek az hármak, melly szerént valamint Ujj Torda O Tordával lett egyesítése előtt, az citált arcituculusnál fogva primae instantiae foruma volt minden haereditasokra nézve, úgy Torda, Egyházfalva is avval egyesítve ollyanná lett, O Tordának ratione haereditatum és minden egyéb ügyes-bajos dolgaira nézve ante eopochalem annum is tökéletes judiciatussa lévén.

A 4.^{ik}, 5.^{ik}, 6.^{ik} §-sokba foglalt constitutiokra nézve: Az Approbatális könyv 4.^{ik} rész 1.º Titulus, 11, 12 articulussában³⁰¹, vagy ugyan azon Approbatális Könyv 4.^{ik} rész 4.^{ik} titulus 1.^{só} és 2.^{ik} articulussaival³⁰² egybenvetve, ezen 4.^{ik}, 5.^{ik} és 6.^{ik} constitutiokat ki nem láttya által azt: hogy ezen 3 constitutiok is az ország törvényén fundáltattak. Ugyanis: az Approbatális Törvény 4.^{ik} rész 1.^{só} titulus 11. és 12.^{ik} articulussai egyenes szabadságot engednek minden perlekedő nemesembernek

[fol. 30.] arra: hogy ezek iránt processusát akár a' nemes vármegye tekintetes székén, akár a' méltóságos Királyi Táblán indithassa meg [: a' partialis, filialis, és generalis székek nevezeti és az azokra regulázott perek nemei 's mennyit felérőségek³⁰³ az ország rendinek az uralkodó helybehagyásával a' citált Approbatális Törvénynek kelése után való szüleménnyei és határozásai lévén úgymint: a' melly megkülömböztetések csak az 1680.^{ik} esztendőbe állítottak fel³⁰⁴ ugyanazon Approbatális Könyv 4.^{ik} rész 4.^{ik} titulus 2.^{ik} articulussa azt tartya, hogy az 100 forintig való summa a' nemes vármegye székén agitáltathassék, exequáltassék is és apellatioba, hanem ha ugyan nagy homálly láttatnék benne semmiképpen ne bocsáttassék, már egybevetve Torda várossa ezen 3 constitutioit az említett Approbatális Törvényekkel ugyan mi különbség vagyon ezen constitutiok és az ország azon törvényei közt, az tudniillik: hogy a' nemes vármegye activitássa ratione horum reguláztatva 100, Torda várossa magistratussa activitássa pedig 50 forintig, de hogy 100 forint summáig valamint a' nemes vármegyén, úgy Torda várossa judicatussa előtt 50 forintig inchoalandó eféle felkelhetők iránt való perek simpliciter meghallyanak s appellatioban tellyességgel ne mehessenek a' citált Approbatális Törvényből és az azon Törvényen fundalt constitutiokból igaz, mellyekből önként következik, hogy valamint az ugyan azon 1 vármegyében lévő haereditasokról 's minden egyéb immobile bonumokról szóllo perek [: kivéven azt, a' mellyekben privilegiumnak bémutatása forogna fenn :] egyenesen és egyedül csak a nemes vármegye székénn kellene incaminalodni, úgy nemes Torda várossa határán lévő és az 3.^{ik} constitutioban kinevezett bonumak iránt származható pereknek egyenesen csak nemes Torda várossa magistratussa mint primae instantiae forum előtt kelleik incaminálódni és valamint a' nemes

³⁰¹ Az Approbatae Consitutiones, IV. rész, I. címének, 11. cikke számba veszi a rövid pereket az 1619. évi perrendtartás alapján, a 12. cikk pedig a perlekedő felekre bízta a döntést, hogy ügyüket a derékszéken vagy a táblán kezdik-e, azzal a megszorítással, hogy a kiváltságlevelek felmutatását igénylő ügyek kivizsgálása közvetlenül a táblára, a hűtlenséget illetők pedig az országgyűlésre tartoznak.

³⁰² Az Approbatae Constitutiones IV. rész, IV. cím, 1. cikk szerint a városokban az adóst a hitelező az illetékes [városi] bíró elé idézze; a 2. cikk pedig arról rendelkezik, hogy a 100 forintot érő adósság fellebbezés lehetősége nélkül ítéltessék meg és hajtassék végre.

³⁰³ Mindezen kérdéseket illetően lásd a bevezető tanulmány I.2. fejezetét.

³⁰⁴ 1680-ban a gyulafehérvári országgyűlés törvényesíti a már korábban, az 1660-as évektől működő alszékeket (sedes partialis).

Vármegye székeről *ratione quarumlibet haereditatum* a' méltóságos Királyi Táblára, vagy a város *judicatus* előll is a nemes vármegye széke mint

[fol. 31.] *appellatorium forum* eleiben kelleik felbotsáttatni.

Elennben valamint a' citált Approbatális Törvény 4.^{ik} rész] 1. titulus 11., 12.^{ik} articulussában meghatározott jók aránt telljes szabadság adatott, hogy azokért akár a vármegyén, akár a méltóságos Királyi Táblán perelhessen a peres 100 forinton fellyül, melly a' fennérdeklett vármegyei generális, partialis és filialis székek felállásával ma már a' partialis székre reguláztatott; úgy Torda nemes várossában benn lakóknak is *ratione horum* ma is tellyes szabadságok vagyon a tekintetes nemes vármegye generális székén vagy a' *localis magistratus* előtt elkezdni, de 50 forintot érő illetén természeti dolgok iránt származható pereknek az írt *constitutionál* fogva egyenesen csak a *localis magistratus* előtt kelleik *incaminálódni* 's finaliter *decidálódni*.

A 7.º §-phusba foglalt *Constitutiora* nézve. A *quinque casusok* mik légyenek az Hármas Törvény 2.^{ik} rész 42.^{ik} titulus³⁰⁵ úgy azoknak is különböző büntetéseit eléggé megírta és mivel azoknak nemeik szerént több, vagy kevesebb summát magában foglaló büntetés nemei vagynak, Torda várossának tetcett ezek iránt magára való nézt, egy kevesebb és bizonyos mennyiségű summát felvenni, mint megtettzik *constitutio* utolsó lapján a' nemes vármegyén lévő büntetéseknek ti. felét a székelly törvényhez mérsékelve és ebben is egy határpontul tészí az 50 forintot, minél fogva azt csak az akkori ezen *constitutiokat* szerzők tudnák megvilágosítani, mert Tordán a fennebb emlegetett büntetéseknel fogva akár személlyes nemességgel bírór, akár *vi privilegii* nemes személlyt megvér, megsebesitt, nemesi házáat invádálly, mint csak 25 forint a' büntetés és ha javaiban megkárosíttya 12,5 forint. Mellyek iránt ha valaki perelni akar szabadságában áll akár a' *localis magistratus* előtt, akár a nemes vármegye székén perelni, holott ennek 200 forint volna a' büntetése, mégis csak 25 forint a'

[fol. 32.] büntetése, mint ez a' méltóságos Királyi Tábla által is, 's több oda hatott illetén színű keresetekben meg állíttatott, nevezetesen néhai *fiscalis director* Medve Mihálly úr *directorsága* alatt, mint székelly törvény alatt élőknek a' *constitutio* kelése után sok eszten-dökkal, melly szerént ma az illetén színű *causák*, ha netalán a nemes vármegye székén indíttatnának is, mégis csak annyit nyer.

A' 8.^{ik} §-phusba foglalt *constitutiora* nézve: Itt ez a §-phus azt mondja: Hogy ha valaki *ratione quinque casuum praemissorum*, sedet *omnium prementio natorum* az az a 4.^{ik}, 5.^{ik} és 7.^{ik} §-phusokba meghatározott dolgokról törvénykezni szándékoznék, szabadságában állyon akár a' tekintetes nemes vármegye székén többet nyerni kívánván, akár pedig a' *localis magistratus* előtt perelni, de 50 forintig egyenesen és csupán csak a *localis magistratus* előtt. Ha tehát valaki ezek iránt maga perét a *localis magistratus* előtt *ratione forum* elkezdené s azt meg-gondolkozva s keveselné az 50 forint summát úgy mint: *dosra*, *paraphernumra*, *divisiora* 's egyebekre való nézt is peressét a vármegye tekintetes székére is meghíná, hogy többet nyerhessen, az olyan *calumnián* marasztassék, ez az országnak éppen sarkalatos törvényén *fundáltatik*³⁰⁶. A többet nyerésen pedig azt lehet érteni, hogy példának okáért ha *dosért* perelne Tordán, az csak 12 forint, ha *emenda linguae*ért, vagy *potentia*ért, ezek Tordára nézve csak fele annyi lévén mint a vármegyén, a *constitutio* kelése előtt, ezeket a nemes vármegyén a vármegyei egész mennyiségben, az az két annyiban nyerhette meg, de a' fennebb érdekettek szerént ország *directora* néhai Medve Mihálly úr feladása után, hogy Torda

³⁰⁵ *Quinque casusok* = a nagyobb hatalmaskodás öt esete.

³⁰⁶ CT Hármaskönyv 1897. II. rész, 70. cikkely.

[fol. 33.] székelly törvény alatt volna, a méltóságos Királyi Tábla által elhatározott, hogy a' tordai ember akár hol pereltessék is, csak constitutioja szerént való bünetéssel terheltethetik, ma tehát többet sehol sem nyerhet.

A' 9.^{ik} §-phusba foglalt constitutiora nézve: Itt ez a' §-phus csak szabadságot ad a' deliberatum homicidium aránt a' localis magistratus előtt, de jus gladiiival condecoralva lévén Torda várossa, melly jussával ante epochalem annum is és az után is a' mái napig megszoríthatatlanul élt és él 's ennek localis magistratussa ennek egyenes 's egyedül való jussa vagyon, mint primae instantiae forumnak annak meg ítélésére a' törvény szerént. Mellyből önként foly a: Tizedik §-phus is, valamint a 11.^{ik} is az ország törvényén lévén fundálva ez is, a' mellyben a paranthesisben levő ezen szókat: Az aprólékos excessusokért nem, – érteni kell arra: hogy efélékéért mindjár a' tiszt sem a személyes nemességgel bíró sem vi privilegii és incorporalt nemes személy cselédjét urak feladása nélkül el nem fogathattya.

A' 12.^{ik} §-phusba foglalt constitutiora nézve ország törvényre ugyan az: hogy Nobilis non nisi legitime Citatus et judici alliter convictus aggravari potest – és ennek Tordára nézve is szentnek kellett volna maradni, de látván boldog és jó gondolkozású eleink, hogy Torda nemes várossa minémű az ország minden részeiből idebé telepedett személyes nemességgel bíró, vi privilegii megnevesített, incorporált és incorporálandó ezek közzül edgyiket sem bíró, 's bírható személyekből coalescált, és coalescalni fog, melly szerént az hatalmasabb és erősebb az erőtlenebbeken könnyen erőszakot tehet és ezek emazakan satisfactiot vétetni vagy nem léznek elégségesek költségek nem léte miatt, vagy pedig igen hosszas időre terjednek, tehát az aprólékos injuriákra nézve azt a' constitutiót kívánta magának a' város a' nemes vármegye helybenhagyásával felvételni, hogy az efféle aprólékos dolgokban nemes

[fol. 34.] nemtelen injuriált, vagy károsított személyek injuriáló 's károsító akár melly renden levő 's itten Tordán benn lakozó peres társát ne citáltassa, ne is certificáltassa, hanem csak admonealtassa a' közelebbi politica sessiora panaszának akár szóval, akár írásban lévő beadására és meghallgatására az holott is 's a' mikoron is mind a' panasszló, mind a' bépanaszlott bizonságaival edgyütt megjelenvén, azokat a' localis magistratus kikérdezvén 's meghallgatván pro renata kurta, hamar s mégis megállható határozást és ítéletet hozhasson 's azt mindjárt executioba vehesse 's vétethesse is, ezt kívánván a' közcsendességnek és bátorságnak lelke, valamint a pontosabb administratio is és ha netalán valamelyik fél a' hozott ítélettel magát terheltetnek lenni esmérné 's reménséget látna, hogy bővebben is megbizonyíthatná, post convictionem két három tanút is újra is elé állíthassa, mégpedig a' nem incorporatus tanúkat, hadnagy petséttye, nemes és incorporátusokat Urunk őfelsége petséttyével, hadnagy urunk pedig edgyikre se tartozzan eléállani és megeskünni, mert az hadnagy ezen városnak egyedül való fő aministrans tisztje és Bírája is lévén, annál fogva nem lehet bíró is fatens is, hanem ha mit in privato tudna ellenkezőt abban az esetben, tartozik a' Decretalis Prologusban meg irattatott expedienst követni és ha kinek az illetén módon hozott határozás nem tetcenék, panaszát bővebben és igazságosabban elláttatni fennmarad jussa a' tekintetes nemes vármegye nagyméltóságú főispánnýához lehető folyamadással, hogyha pedig a legitime admonitus bépanaszlandó meg nem jelennék, azon esetben nomine magistratus a' bépanaszlandó újra is admoneáltatik, ad proxime ad futuram sessionem politicam, és ha a bépanaszlandó akkor is meg nem jelennék, az panaszlónak bizonságai meghallgatása után ítélet hozatik és azután mind a convictio mind

[fol. 35.] pedig a constitutionalis büntetés propter non obedientiam a' bépanaszlottan exequáltatik. –

A 13. és 14. §-phusokba citált constitutiok éppen a törvényen fundáltattak. A 15., 16., 17. és 18. §-phusban foglalt constitutioknak az ország törvénynyébe semmi nyoma nem látcik

ugyan, de azoknak nem is derogál semmibe, mert ezekkel csak a supervenientia és prohibita kerülnetnek ki, minden tordai lakost úgy vévén fel a törvény, mind itt helyben lévő causant, akikre való nézt a prohibitának s' egyéb ahoz járuló remediumoknak helye nem lehet és szolgálnak az in causam attractusok perének könnyen lehető nem veszedelmeztetésére. Ugyanis meglévén a' szegény allperes [: légyen az személlyes nemességgel bíró, vagy csak vi privilegii nemesember is :] hivattatva a' törvény szerint ad 8vum vagy cselédje, vagy szomszédja által, ezek vagy mondják meg a' törvénybe idézettnek, vagy sem, ha nem, már az 8va bételésével proclamáltatása után mindjárt pere nemoba mégyen, melly szerént a' törvény értelméhez képest supervenientiát kéne insinuálni, de mivel helybe lakik, azt az ország törvényre ellenzi, annálfogva prohibita mellé kellett esnie és vagy tudja meg az actor levataját, vagy sem, ekkor ex praemissis, tehát így is causája mindjárt veszedelmezik, de ezen constitutionál fogva az első nemora egy egész periodus, vagy annak több, vagy kevesebb része a másik periodusan hasonlólag több vagy kevesebb részbeli ideje engedtetvén, már nem lehet feltenni, hogy annyi idő alatt meghivattatását s' leváztatását valakitől meg ne tudhassa és így magán segítve, pere meghalगतatlanul nem veszedelmeztethetik.

[fol. 36.] A második némozttatás alkalmatosságával, kibocsáttatva lévén a fellperes actioja probatételére, ha ezen közben, míg az 3.ik némo is eljöne, magán nem segíthetne, vagy segíteni kívánna is, de a két non venientiae onust le nem tenné 's az 3.ik némo eljövételével az actorea parsnak már ad probandum lett kibocsáttatása után ex productis et comprobatis ellene ítélet hozattatik, akkor ő maga menthetetlen lévén egyéb az ország törvényében meghatározott remediummal segíthet csak magán. A 19., 20., 21., 22., 23. §-phusokban foglalt constitutiok éppen az ország törvényén fundáltattak. A' 24. §-phusra nézve meglévén fellyebb állítva, hogy Torda várossa lakossi per communionem juris bírják Tordát és ratione nobilitatis praerogativae edgyek, önként következik az is, hogy ratione bonum immobilium intra vel extra villanorum, causajokat itten Torda várossa localis magistratussa mint primae instantiae foruma előtt egyenesen és minden legkisebb kifogás nélkül kezdeni tartoznak 's úgy vinni azután a' tekintetes nemes vármegye Generális széke eleibe appellatio úttyán, valamint ratione bonorum mobilium 50 forintig itt a' localis Magistratus előtt irremissibiliter kezdeni és végképpen elláttatni, az 50 forinton fellyül levő causak ratione bonorum mobilium szabadságokban állván, a' felsőbbek és az haza törvényre útmutatása szerént is, itt a localis magistratus vagy a nemes vármegye tekintetes generális székén kezdeni, ámbár az 50 forinton fellyül levő illetén színű pereknek is primae instantiae foruma egyedül Torda várossa magistratussa volt szinte már lefollyt két századoknak alatta, és ez a' megkülömböztetés Torda várossa judicatuására való nézt, sem a

[fol. 37.] felsőbbbségtől, sem az ellen abmovealt exceptiok által még csak kérdésben sem hozattattak, azon kívül is elég pere és objectuma lévén a' nemes vármegye tekintetes generális székének. Tehát csak az itt benn nem lakó és belső jószágot nem bíró extraneusokra nézve hagyattatott csak az a' szabadság, hogy causáját ratione tam immobilium, quam mobilium rerum et bonorum, akár itt a localis magistratus, akár a nemes vármegye generális széke előtt kezdhesse [lapszéli bejegyzés: a gremiális constitutioknak csak azokon lehetvén erejek, a' kik ott laknak az hol a constitutio hozattatott]. És éppen ez a sérelme Torda várossának, hogy az itten Torda várossában lakó 's még egyedül csak Torda várossában 's annak határan birtokos személlyes nemességgel bíró nemesek is causajokat tam ratione bonorum mobilium quorumlibet minden megkülömböztetés nélkül maga törvényre 's constitutioja megtagadásával egyenesen a' nemes vármegye generalis székén kezdik 's némelly pereket partialis széken is Torda várossa a felsőbbbségtől megállittatott existentia kissebbítésére, ezen honnyi törvénykezés módja ellen nem is hibázott más emberi emlékezettől fogva, csak néhai vármegyei volt notarius Boer Ferenc úr az ügynevezett Karátson-háznak pereltetésében, mert felesége Köpeczi Juliána jussán maga is bébíró künn,

benn immobile bonumakkal birtokos lévén, éppen nem lehetett volna ezen articulusnál fogva keresetét az nemes vármegye székén kezdeni meg. Ellenben a' régibb időkben néhai Mohai Farkas, és Incze István urak ezen articulusnál fogva jure merito kezdhették meg az úgynevezett tiszta-ház és utánna valóik részeik keresését a tekintetes nemes vármegye generális székén, mint a' kiknek semmi birtokok itt Torda várossában addig nem volt és éppen ilyenekről szól ezen 24. articulus. Azért pedig, hogy Torda várossa localis magistratusának ratione bonorum mobilium activitása csak 50 forintig terjedett ki, 's kívánta kiterjeszteni, felvétetése epochalis esztendejében, a' mikoron 50 forint annyit tett, mint most 500 forint, a nemes vármegye tekintetes partialis székének pedig activitása ratione eorundem bonorum 100 forintokig terjed ki, azért nem lehet következtetni, hogy a' tordai határ peripheriáján belől levő haereditasuk a partialis széken is 50 forinton fellyül felvétetődhetnének, mert ezeket minden tekintetben a tordai localis magistratus eleiben valóknak declarálták, ratione bonorum mobilium az 50 forintokon fellyül valo causak primae

[fol. 38.] instantiae forumául nem a partialis széket, hanem a tekintetes generalis széket vette fel szabados tetcse szerént forumul, az 1665 esztendőbe a partialis széknek még csak híre sem volt a Törvényes Könyvbe 's 100 forintig való activitás is csak egyedül a vármegyéjé volt, a partialis székek és annak a 100 forintig való activitása csak azután következett. 1680. esztendőbe állittattak fel³⁰⁷ 's adattatott által, külömben is Torda várossa localis magistratusa jus gladiiával bírván eleitől fogva, az epochalis 1665. esztendő előtt is éppen nemengedheti, hogy akár mi kevés tenutumára is a' városiakat a' nemes vármegye partialis széke ítélete alá bocsássa. Innen következik már az, hogyha ratione bonorum immobilium omnium ratione mobilium pedig 50 forint summáig valaki törvényt a nemes vármegye generális vagy partialis tekintetes székén kezdi és az adversa pars a forum ellen kifogást téssen, a' kifogást tevőt mindannyiszor indebita büntetéssel bünteti, melly törvény szerént semmiképpen ki nem kerülhető sérelem Torda várossának. A 25. §-phusban iratt constitutio ezen 24. §-phusban foglalt constitutionak éppen attyafia megfordítottól, a kettőnek tehát rövid értelme csak ide mégyen ki: Tordán lakó birtokos incorporatus akár személyes nemességgel bíró, akár vi privilegii nemes személyt itt benn nem lakó, belsőt sem bíró személyt a tordai magistratus előtt ne perelhessen jószágért, haereditásért, de az künn a' nemes várme] gyén bíró személy is haereditásért nem kételen a tordai magistratus előtt perelni [lapszéli bejegyzés: tordai embert] ha nem akar, hanem foruma a tekintetes nemes vármegye gene] rális széke, perelhet ugyan, ha tetcik itt is, ha tetcik ezen constitutiok szerént.

19.o Még egy difficultás marad fen a' mobile bonumokra való nézt, mellyek iránt szabadság adatik a vármegye tekintetes generális székén való keresetre nézt ezen okból: Ha többet akar nyerni: mit lehessen ezen szókon érteni? Ezen kitételnek rövid és egyedül való értelme csak az, hogy a mind fellyebbis olvasni lehetett, itt a városnak székelly törvényhez mérsékelt büntetései vagynak úgymint: emenda linguae, emenda capitis, mortuum homagium, vivum homagium, maior potentia, etc.

[fol. 39.] Mindezek csak felét tészik fel a' vármegyén lévő penalitásoknak, melly szerént ha a Tordán lako személyes, vagy vi privilegii nemesek között valami efféle történnék, ezen megirt büntetéseken fellyül a nemes vármegye tekintetes generális székén többet nyerni reméllene, az ilyeneknek ezekben szabadságot adott a felvett juris processus, a' mint hogy hajdanában ettől lelkesítettven egy mészáros mesterember, egyébaránt jó tőrsökös nemes Székelly Sámuel nevezetű megverettetven hasonló személyes nemességgel bíró Pünkösti Menyhárd úrtól, ebbéli keresetét indította vala meg a' nemes vármegye tekintetes generális székén, meg is nyerte vala a 200 forint büntetést a tekintetes generális széken, az honnan

³⁰⁷ Lásd a 123. jegyzetet.

appelláltatván a causa a méltóságos királyi Tábla eleibe akkoron élt fiscalis director, néhai Medve úr declaratiója után, melly szerént Tordának a székelly törvényhez mérséklett büntetései volnának, megállítatott az, 's a felsőbbbségnél is approbátatott, hogy az ilyeneknek a Tordai nemességre való nézt légyen a' személyyes, akár vi privilegii nemesember büntetése légyen nem 200 hanem 25 magyar forint. Melly időtől fogva akár a tordai localis magistratus, akár a vármegye generális széke előtt pereltessék valaki, mind egy a' nyereség.

20.o A' mi már politicai administratioját illeti, Torda várossának egy egyedül való főtisztje [: administratora :] a' főhadnagy, aki a magistratussal edgyütt mind benn a' városon, mind pedig künn az határon a' politicat follytattya, a' politica oeconomicumakat pedig a' magistratussal és a selecta communitással edgyütt, a' mikoron pedig a tárgy differentiában jöne felsőbb ellátója a vármegye nagyméltóságú főispánnya, melj tárgynak mind a két nemben a mai administratiók körülállásához képest annyira megszaparadtak, hogy mind a juridicumakra, mind pedig amazokra való ügyeletre, ugyan azon egy személy az hadnagy, maga privatum tökéletes elmellőzésével is nem elégséges. A' még tökéletesebb follytatására tehát ezeknek nem volna idegen dolog, ha az fungens hadnagyon kívül még egy személy constituálnék adessori fizetésének valamivel bővítése mellett, hogy a főhadnagy

[fol. 40.] ügyelne csak a juridicumakra, mellyek ezen városban temérdekek, azon személy pedig az oeconomicumakra és politica oeconomicumokra, mellyek hasonló képpen temérdekek. Továbbá: ezen Torda Várossa judicatusa az ollyatén politicumakra nézve, mellyek az egész országot concernállják és azoknak igazítások késedelmet nem szenvedhetnek, a minéműek pestisnek, marhadögnek hirtelen kiütése, kémeknek itt a' városban lappangása 's egyéb az országot egészen illető dolgok függett[?] a felséges Királyi Fő Kormányzó Tanácstól. Az egész vármegyét illető objektumakra nézve pedig úgy mint: adó és azzal egybenkötött accessoriumak, tyrók statutiója, insurrectio és stativans militia dislocatioja s több effélék a nemes vármegyétől. A privatusoknak a politicából kifolyó ügyek felsőbb ellátására nézve, amidőn valaki magát azokra való nézt a localis magistratus által terheltetnek lenni esmérné és a' politico- oeconomicumokban, a' mint fellyebb is iratott, a' nemes vármegye nagyméltóságú gróf főispányától a' mint ezt a felséges Királyi főigazgató tanács is egy az 1823. esztendőbe mártius 3.án 1878 szám alatt költ kegyelmes rendelkezésénél fogva kegyesen elhatározni méltóztatott, melly kegyelmes rendelkezés³⁰⁸ szóról szóra így következik:

Numero 1878/1823

Sacrae Caesareo Regiae et Apostolicae majestatis Magni Principis Transilvaniae et Siculorum Comititis, Domini Domini nostri Clementissimi nomine.

Egregii et nobiles nostri benevoli!

Salutem et gratiae Caesareo Regiae incrementum! Querelis dominorum vestrarum contra officiolatum

[fol. 41.] comitatus Torda ratione inviolationis jurisdictionem magistratualem medio repraesentationis suae dato 22-o Decembris anno 1821 exaratae horsum probatis cum reflexionibus memorati officiolatus de super positis, ac ope relationis supremi comitis ejusdem comitatus sub 15-o praeteriti mensis Februarii exaratae regio Gubernio exhibitis, determinationibus que regii Gubernii in similibus differentiis Dominationes vestras inter, et eundem officiolatum comitatensem subversantibus autem hac latis inviem combinatis, Regium Gubernium ad singula querelarum puncta sequentem edendam esse duxit determinationem, et quidem

³⁰⁸ A Gubernium határozatának rövid kivonatát lásd az I.2.2. alfejezetben.

1. Quoad praetensam officiolatus comitatensis circa objecta politica in jurisdictionem magistratus quod nempe:

Officiolatus comitatensis pro portandis officiosis correspondentis, et publicatione marchalium congregationum ac sedriarum generalium personas nobiles in gremio oppidi Torda legentes, et non nisi ibidem possessionatos, consequenter directe a jurisdictione magistratuale dependentis sub titulo capitaneatus, qua de causa, et quo jure constituerit, Regium Gubernium perspicere eo minus potest, quod pro litterarum officiosarum transportatione sistematizzati obequitatores quemadmodum in aliis ita in ejate etiam comitatu constituti habeantur; in publicandis autem marchalibus congregationibus et sedriis generalibus ea modalitas observanda esse dignoscetur, ut singula per officium in oppido Torda publicanda penes officiosam acquisitionem magistratui locali transcribantur cujus erit similes publicationes illico instituere, hinc nomen et functio capitaneatus fundamenta constitutionis eorundem assignare nequente, per Regium Gubernium tolerari nec potest.

Actus ille quod officiolatus comitatensis resolutionis per magistratum localem in linea politica elargitas assummere ac etiam alterare coeperit eo minus suo loco relinqui potest, quod talis procedendi modus per

[fol. 42.] Regium Gubernium saepius quidem, sed proximus sub numero 9579 anni 1816 expresse interdictus fuerit, et superinspectio in magistratum circa objecta politica [: demtis contributionalibus :] soli supremo comiti nullatenus autem officiolati comitatensi competat, hinc commissum extitit abhinc, sub hodierno supremo comiti ut officiolatui interdicat, ut in jurisdictionem magistratus involare et in rebus politicis harum super revisorium agere politicas que magistratu resolutiones assumere, eo minus confirmare, aut alterare sub anima subversione secus culposas officiales incursum caveat, hinc suoapte sequitur.

Quod laniosum oppidanorum directe a locali magistratu dependere debeatet officiolatus comitatensis juxta usum hactenus vigentem in mutua cum magistratu forenda cointelligentia solum in pecorum proinstituta emacellationis proba destinatum coemptione influxum habeat, de caetero vero jurisdictio officiolatus nec ad personales nec ad reales laniorum differentias existendi potest, sed soli supremo comiti superinspectio hoc etiam in objecto pro ut in omnibus aliis etiam objectis competit quare.

Erravit officiolatus in eo, quod commissario pro coemptione pecorum ad suscipiendam emacellationis probam requisitorum ad possessionem Bonyha a parte comitatus exmissio, e lucro et emacellatione eorundem pecorum emerso propria autoritate, et absque interventu Dominationum Vestrarum nullaqua eatenu fota cointelligentia diurnum assignaverit.

Quod vero concernit objecta contributionalia quemadmodum in reliquis oppidi nobilium, ita in oppido quoque Torda Magistratum localem quoad hoc objectum eo, quod contributio comitatensi regio

[fol. 43.] Perceptorum administranda sit quodam tenuo inspectioni officiolatus comitatensis subjacere debere quidem.

Ex hoc autem principio, quod subjectis contributionalibus inspectio officiolatui competat, nullatenus sequiatur quod collectores oppidani jurisdictionis comitatensi sunt subjecti, erravit proinde officiolatus in eo etiam, quod collectores oppidanos directe a magistratu dependentes, ab illa iisdem per Dominationes Vestras imposita obligatione, ut quantum in rationem cambiatorum in natura, et [...] parato dispensaverit quam obrem commissum est supremo comiti ut factum hoc officiolatui nomine Regii Gubernii exponat.

2. Quod objecta judicialia :

Siquidem Dominationes Vestrae ad constitutionem suam anno adhuc 1666 datam, et per universitatem comitatus adprobatam relegaverit autem quam haec constitutio municipalis Regio Gubernio exhiberetur, determinatio quoad objecta judicialia ferri non potest; quocirca committitur Dominationis Vestris, ut praetensam constitutionem suam Regio Gubernio quantacujus exhibere noverint, aut si non reperiretur in archivo ejusdem registratus, de eo etiam Regium Gubernium informare usque finem mense Maii non intermittant.

Quo Regio Gubernii determinatio quem admodum antelato supremo comiti ea cum ordinatione ab hinc sub hodierno transcripta extitit, ut officiolatum comitatensem in ejus conformitate inviet, eidemque injungat, ut tenori illius semet, adamussim conformare venerit magistratui tamquam ordinario primae instantiae foro processus pertractandi et illis judicandi facultate in salvo relictis, ita eadem Dominationis Vestris quoque pro congruo notitiae statu, suique directione hisce nota redditur. In reliquo altefata Sua Majestas benigne propensa manet.

Sacrae Regio Magnus Principatus Transsilvaniae Gubernio, Claudiopolis, Die 3-a Martii 1823.

B. Joannes Josika

Ladislaus Csedo Cancellarius

Ladislaus Enyedi

A felhasznált munkák jegyzéke

- RegArp – Regesta rerum stirpis Arpadianae critico-diplomatica: *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke I–II.* Ed. Emerics Szentpétery et Iván Borsa, Bp 1923–1987.
- ÁVO – Codex diplomaticus Arpadianus contnuatus: *Árpádkori új okmánytár I.* Kiad. Wenzel Gusztáv Bp 1860.
- Barabásy 1907 – Barabásy István: *Aranyosszék összeírása 1711-ből.* In: Genealógiai Füzetek, V. 1907.
- Bărbulescu 1982 – Bărbulescu, Mihai: *Cercetările arheologice în castrul de la Potaissa (1977–1982).* In: Potaissa, 3, 1982.
- Bărbulescu 1987 – Uő.: *Din istoria militară a Daciei.* Cluj-Napoca 1987.
- Bărbulescu 1980 – Uő.: *Potaissa după mijlocul secolului al III.-lea.* In: Potaissa, 2, 1980.
- Benczédi: Adatok – Benczédi Gergely: *Adatok a kolozsvári unitárius kollégium történelméhez, 1870–1899.* (Kézirat az Unitárius Püspökség levéltárában, Kolozsvárt).
- Bethlen 1782–1793 – Bethlen, Wolfgangus: *Historia de rebus Transsylvanicis I–VI.* Cibinium 1782–1793.
- Bónis 1942 – Bónis György: *Magyar jogtörténet I–II.* Kolozsvár 1942.
- Calendarium – *Novum et vetus calendarium ad annum... dierum... in usum Magni Pricipatus Transilvaniae et partinus adnearum...* Cibinium – Claudiopolis. 1770–1841.
- Lakó 1980 – *Catalogul manuscriselor unitariene I–III.* Întocmit de Lakó Elemér. Cluj-Napoca 1980.
- Cătinaș 1980 – Cătinaș, Ana: *Ceramica șampilată de la Potaissa (I).* In: Potaissa, 2., 1980.
- Chirilă–Hopârtean 1978 – Chirilă, Eugen – Hopârtean, Ana: *Tezaurul monetar de la Turda.* In: Potaissa, 1, 1978.
- CD – *Codex Diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. Studio et opera Georgii Fejér. Tom. I–IX.* Budae 1829–1844.
- Conscriptio animorum – *Conscriptio Animorum 1765.* (Az Unitárius Püspökség levéltárában Kolozsvárt).
- Csánki 1913 – Csánki Dezső: *Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak korában. V.* Bp 1913.
- Dernschwam 1984 – Dernschwam, Hans: *Erdély. Besztercebánya. Törökországi útinapló.* Közreadja Tardy Lajos. Bp 1984.
- Suciu 1967–1968 – *Dicționar istoric al localităților din Transilvania I–II.* Întocmit de Coriolan Suciu, Buc. 1967–1968.
- Dósa 1861 – Dósa Elek: *Erdélyhoni jogtudomány. I–III.* Kolozsvár 1861.
- Entz 1994 – Entz Géza: *Erdély építészete a 11.–13. században.* Kolozsvár 1994.
- Entz 1996 – Uő.: *Erdély építészete a 14.–16. században.* Kolozsvár 1996.
- ETA IV. – Enyedi István: *II Rákóczi György veszedelméről 1657–1660.* In: Erdélyi Történelmi Adatok, IV. 219–316. Szerk.: Szabó Károly. Kolozsvár 1862.

- ET – *Erdély története I.* Szerk.: Makkai László, Mócsy András., Bp 1988.
- SZT – *Erdélyi magyar szótörténeti tár I–IV.* Szerk.: Szabó T. Attila. Buk. 1976–1984.
- CDTr I. – *Codex Diplomaticus Transsylvaniae. Diplomata, epistolae et alia instrumenta literalia res Transylvanas illustiantia I. 1023–1300. Ad edendum in regestis praeparavit et introductione notisque illustravit Sigismundus Jakó. A Magyar Országos Levéltár kiadványai II. Forráskiadványok 26.* Bp 1997. (L. a kiegészítést.)
- EOE – *Erdélyi Országgyűlési Emlékek. I–XXI. . Monumenta comitialia regni Transsylvania. 1540–1699* Szerk.: Szilágyi Sándor. Buda–Bp 1875–1898.
- Evila Cselebi – *Evlia Cselebi török világutazó magyarországi utazásai 1660–1664.* Közzéteszi: Karácson Imre. Bp 1904.
- Gheorghe 1985 – Gheorghe, Teodor Octavian: *Arhitectura medievală de apărare din România.* Buc 1985.
- Gromo 1970 – Gromo, Giovan-Andrea: *Descriere mai amplă a Transilvaniei 1566–1567.* In: Călători străini despre țările române II. Buc 1970.
- Györffy 1961 – Györffy György: *Középkori magyar városprivilegiumok.* In: Tanulmányok Budapest múltjából, 14, 1961.
- Györffy 1963 – Uő.: *Magyarország történeti földrajza I.* Bp 1963.
- Hopârtean 1982 – Hopârtean, Ana – Luca, Claudia: *Un monument funerar roman descoperit la Turda.* In: Potaissa, 3, 1982.
- Horedt 1958 – Horedt, Kurt: *Contribuții la istoria Transilvaniei.* [h.n.] 1958.
- Husztí 1791 – Husztí András: *Ó és Ujj Dacia,* Bécs 1791.
- Iambor 1977 – Iambor, Petru: *În legătură cu localizarea cetății Sânmiclăuș (Turda).* In: Acta Musei Napocensis, 14. 1977.
- Iambor 1974 – Uő.: *Atacurile cumano-tătare asupra Transilvaniei în a doua jumătate a veacului al XIII-lea.* In: Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie Cluj, 17. 1974.
- Jankó 1893 – Jankó János: *Torda, Aranyosszék, Torockó magyar (székely) népe.* Bp 1893.
- Jósika 1914 – Jósika Aladár: *Árpádkori sírok Várfalván.* In: Dolgozatok az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárából, 5. 1914.
- Karácsonyi 1902 – Karácsonyi János: *A hamis, hibás keltű és keltezetlen oklevelek jegyzéke 1400-ig.* Bp 1902.
- Kádár 1900 – Kádár József: *Szolnok- Doboka vármegye monographiája III.* Dés. 1900.
- Kázmér 1993 – Kázmér Miklós: *Régi magyar családnevek szótára.* Bp 1993.
- Kemény: Diplomatarium – Kemény József: *Diplomatarium Transilvanicum I–XII.* (A Román Akadémia kolozsvári könyvtárában).
- Kemény: Appendix – Uő.: *Diplomatarii Transilvanici Appendix I–XXII.* (A Román Akadémia kolozsvári könyvtárában).
- Kemény: Supplimentum – Uő.: *Diplomatarii Transilvanici Supplimentum I–XII.* (A Román Akadémia kolozsvári könyvtárában).
- Kemény: Erdély pecsétjei – Uő.: *Erdély pecsétjei II.* (A Román Akadémia kolozsvári könyvtárában).

- Kemény: Regestra – Uő.: *Regestra Archivorum I–V*. (A Román Akadémia kolozsvári könyvtárában).
- Kemény: Repertorium – Uő.: *Repertorium nobilitatis Transilvanicae III*. (A Román Akadémia kolozsvári könyvtárában).
- Kemény: Transilvania possessionaria – Uő.: *Transilvania possessionaria I–XV*. (A Román Akadémia kolozsvári könyvtárában).
- Kempelen 1912 – Kempelen Béla: *Magyar nemes családok*. Bp 1912.
- Kempelen 1914 – Uő.: *Magyar nemes családok címerei*. Bp 1914.
- Kiss 1994 – Kiss András: *Források és értelmezések*. Buk., 1994.
- Kiss 1988 – Kiss Lajos: *Földrajzi nevek etimológiai szótára II*. Bp 1988.
- Jakó 1990 – *A kolozsmonostori konvent jegyzőkönyvei (1289–1556) I–II*. A kivonatokat közzéteszi és a bevezető tanulmányt írta: Jakó Zsigmond, Bp 1990.
- Konzisztórium jegyzőkönyv 1794–1818. – *Konzisztórium jegyzőkönyv 1794–1818*. (Az ótordai unitárius egyházközség levéltárában, Tordán).
- Kristó 1994 – *Korai magyar történeti lexikon*. Szerk.: Kristó Gyula. Bp 1994.
- Kőváry 1899 – Kőváry László: *A magyar unitárius családok története 18–19. században*. Kv 1899.
- Kolozsvári emlékirók – *Linczigh János történeti feljegyzései*. In: Kolozsvári emlékirók. Közzéteszi Bálint József – Pataki József, Buk 1990.
- CStat I. – Kolosvári Sándor – Óváry Kelemen: *A magyar törvényhatóságok jogszabályainak gyűjteménye Corpus statutorum Hungariae municipalium. I*. Bp 1885.
- CT Hármaskönyv – *Werbőczy István Hármaskönyve, Magyar Törvénytár*. In: Magyar Törvénytár. Bp 1897.
- AC – *Approbatae Constitutiones Regni Transsylvaniae et Partium Hungariae citem annexarum. Ex articulis ab anno 1540 ad praeseritem huncusque 1653 conclusis compilatae*. In: *Magyar Törvénytár. 1540–1848. évi erdélyi törvények*. Bp 1900.
- Alapy 1913 – *Magyarország Czimeres Könyve*. Szerk.: Alapy Gyula, Bp 1913.
- Mărcuş 1985 – Mărcuş, Gheorghe: *Călători străini despre Turdă*. In: *Plaiuri turdene – comunicări științifice*. Turda, 1985.
- Márki 1894 – Márki Sándor: *Az aradiak tordai malma*. In: *Tordai EMKE-emlékkönyv*. Szerk.: Borbély György. Torda 1894.
- Mező 1996 – Mező András: *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Bp 1996.
- Mike: Collectio – Mike Sándor: *Collectio genealogica nobilitatis Transilvanicae II*. 1819. (A Román Akadémia kolozsvári könyvtárában).
- Mike: Erdélyi... – Uő.: *Erdélyi helységeket illetők A–Z*. (A Román Akadémia kolozsvári könyvtárában).
- Mike: Erdélyi nemzetségek – Uő.: *Erdélyi nemzetségek III*. (A Román Akadémia kolozsvári könyvtárában).

- Mike: Regestra – Uő.: *Regestra nobilium Transsylvaniae*. Egyveleg XII. (A Román Akadémia kolozsvári könyvtárában).
- MonVatH – *Monumenta Vaticana historiam regni Hungariae illustrantia. Vatikáni magyar okirattár. I/I.* Bp 1887.
- Mureşan 1968 – Mureşan, Camil: *Monumente istorice din Turda*. Buc 1968.
- Nagy 1858 – Nagy Iván: *Magyarország családai czimerekkel*. Pest 1858.
- Niedermaier 1977 – Niedermaier, Paul: *Turda. Dezvoltarea urbanistică*. In: *Acta Musei Napocensis*, 14, 1977.
- KvOkl – *Oklevéltár Kolozsvár történetéhez. Összegyűjtötte és szerkesztette Jakab Elek I–III.* Buda-Bp 1870-1888.
- Orbán 1871 – Orbán Balázs: *A Székelyföld leírása. V.* Pest 1871.
- Orbán 1889 – Uő.: *Torda város és környéke* Bp 1889.
- Pap 1913 – Pap Domokos: *Torda és környéke*. Torda 1913.
- Pascu 1954 – Pascu, Ştefan: *Meşteşugurile din Transilvania până în secolul XVI.* [f.l.] 1954.
- Pascu 1971 – Uő.: *Voievodatul Transilvaniei I.* Cluj 1971.
- Pokoly 1901 – Pokoly József: *A vármegyei intézmény története 1301–1886*. In: Szolnok-Doboka vármegye monographiája I. Ds 1901.
- Rettegi 1970 – Rettegi György: *Emlékezetre méltó dolgok*. Közzéteszi Jakó Zsigmond. Buk 1970.
- Reparh 1992 – *Repertoriul arheologic al judeţului Cluj*. Cluj-Napoca 1992.
- Roska 1914 – Roska Márton: *Árpádkori temető Várfalván*. In: *Dolgozatok az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárából*, 5. 1914.
- Sabău 1958 – Sabău, Ion: *Circulaţia monetară în Transilvania secolelor XI–XIII*. In: *Studii şi cercetări de numismatică II*. Buc 1958.
- Schematismus – *Schematismus venerabilis cheri diocesis Transsylvanensis ad annum... ad annum a christo nato...* Cibinium – Claudiopolis, 1770–1841.
- Kolozsvári emlékirók – *Segesvári Bálint történeti feljegyzései*. In: *Kolozsvári emlékirók, közzéteszi Bálint József – Pataki József*. Buk 1990.
- Sebestyén 1965 – Sebestyén, Ghe. – Sebestyén, V.: *Arhitectura renaşterii în Transilvania*. Buc 1963.
- Siebmacher 1893 – Siebmacher: *Wappenbuch des Adels von Ungarn I.* Nürnberg, 1893.
- Siebmacher 1898 – Uő.: *Grossen und Allgemeines Wappenbuch – Adel von Siebenbürgen*. Nürnberg 1898.
- Szalárdi 1980 – *Szalárdi János siralmas magyar krónikája*. Kiadja Szakály Ferenc. Bp 1980.
- Szamosközy 1981 – Szamosközy István: *Erdély története*. Bp 1981.
- ETA I. – Uő.: *Függelék Enyedi Pál énekéhez*. In: *Erdélyi Történelmi Adatok I.* 193–217. Szerk. és kiadja Mikó Imre.
- Szamosközy 1880 – *Szamosközy István történeti maradványai*. Kiadja Szilágyi Sándor. Magyar Történelmi Emlékek XXX. Bp 1880.

- TT 1889 – Szaniszló Zsigmond naplói (1682–1711) Közli Torma Károly. In: Történelmi Tár, 1889.
- SzOkI – Székely oklevéltári I–VIII. Szerk.: Szabó Károly – Szádeczky Lajos – Barabás Samu, Kv–Bp 1872–1934.
- Szögi 1994 – Szögi László: *Magyarországi diákok a Habsburg Birodalom egyetemén.* Bp–Szeged 1994.
- Téglás 1910 – Téglás István: *A mezőtótháti vicusról és a potaissai Apollo-domborműről.* Archeológiai Értesítő, 30, 1910.
- Téglás: Romok és leletek – Uő.: *Romok és leletek a tordai Tündérhegyen.* In: Archeológiai Értesítő, 30, 1910.
- Thirving 1938 – Thirring Gusztáv: *Magyarország népessége II. József korában.* Bp 1938.
- BánfOkI – Oklevéltár a Tomaj nemzetségbeli losonczy Bánffy család történetéhez II. Szerk.: Iványi Béla. Bp 1928.
- ETAVT. 1. – *Torda város tanácsi jegyzőkönyve 1603–1678.* Közzéteszi Wolf Rudolf. Kolozsvár 1993.
- A tordai unitárius egyház hívei – *A tordai unitárius egyházközség hívei kimutatása 1765-től.* (Az ótordai unitárius egyházközség levéltárában, Tordán).
- Tudor 1968 – Tudor, Dumitru: *Orașe, târguri și sate în Dacia romană,* Buc 1968.
- Varga 1958 – *Úriszék. XVI–XVII századi perszövegek.* Szerk.: Varga Endre Bp 1958.
- Ub – *Urkundenbuch zur geschichte der Deutschen in Seibenbürgen I–III.* Ed.: Zimmermann, Fr. – Werner, C. – Müller, G. Hermannstadt 1892–1902.
- Varga 1907 – Varga Dénes: *A tordai unitárius gimnázium története.* Torda 1907.
- Vătășianu 1958 – Vătășianu, Virgil: *Istoria artei feudale în țările române I.* Buc 1959.
- Weress 1907 – (Kövendi) Weress Sándor: *Aranyosszék lustrája 1642-ből.* In: Genealógiai Füzetek, 4. 1907.
- Weress 1891 – Uő.: *Torda őscsaládai,* Kolozsvár, 1891.
- Weress 1885 – Uő.: *A volt Aranyosszék családai 1642-ben és most.* In: Kolozsvári Közlöny, 4. 1885. 125–127. sz.
- Werner 1970 – Werner, Georg: *Raport din lunile martie–aprilie 1552 despre veniturile regești din Transilvania.* In: Călători străini despre țările române II, Buc 1970.
- Winkler 1978 – Winkler, Iudita: *Circulația monetară și continuitatea populației daco-romane la Potaissa.* In: Potaissa, 1. 1978.
- Winkler – Winkler, I. – Blăjan, M. – Cerghi, T.: *Drumul roman Napoca-Potaissa.* In: Potaissa, 2, 1980.